

הרב יעקב טריביץ

ירושלים

על "נוסח הגר"א" שבסידור אזור אליהו

המאמר דלהלן כולל סקירה אנליטית וביקורת על אחת העבודות החשובות ביותר שהתפרסמו בשנים האחרונות בתחום התפילה בכלל ומרנא הגר"א בפרט - 'סידור אזור אליהו'. סידור זה מצטיין בעבודה יסודית ואינטנסיבית שהושקעה בו על ידי גדולי המומחים, והתוצאות - הדפסות רבות - מדברות בעד עצמן. עם זאת, הפופולריות של יצירה כזו מחייבת סטנדרטים גבוהים של דיוק ואחריות. אנו בטוחים שעורכי הסידור ישמחו - ברוח הדקדוק הגבוה ביותר הנהוג בעולם המחקר התורני, ובמיוחד כשמדובר בדברים שבקדושה כמו אדוננו הגר"א - לקבל הערות והצעות, שיש בהן תועלת לגרום לתיקונים בעתיד. ברצוננו להדגיש כי כל ההערות שבאות במאמר דלהלן אינן מיועדות להוריד כי הוא זה מן האיות הגבוה והעבודה העצומה המושקעת בסידור המעוטט בהסכמות של מרגל גדולי ישראל. אחרי מאמר הביקורת הדפסנו מאמר תגובה קצר, ונשמח לקבל תגובות נוספות ודיון המשך בנושא זה, ובל"ע נפרסם בכרכים הבאים.

"האומר דבר שלא שמע מפי רבו גורם לשכינה שתסתלק מישראל" (ברכות כו ב').

"פירוש, מי שאומר דבריו בסתר ויודעים העולם שאומר הוא הכל מן הרב שלמד אצלו, וזימנין אמר דבריו שלו סתם, ואינו אומר ששלו היא, וסוברים העולם שמשם רבו אמר זה, וזהו שאומר דבר שלא שמע מפי רבו ואומר סתם" (הגר"א, אמרי נועם שם).

במאמר דלהלן נראה כי רוב הנוסח שבסידור 'אזור אליהו' אינו נוסח הגר"א. חלקו הראשון יתייחס לטענת המהדיר כי נוסח הגר"א נקבע ע"פ סידורים ישנים. בחלקו השני נטען כי אין בידינו אפשרות לשחזר את נוסח הגר"א לסידור, ונצביע על כשלים בנסיון מהדירי הסידור לקבוע נוסח הנכון על פי דעת הגר"א. המאמר אינו מתיימר להכריז כי מהדירי הסידור טעו בהבנת נוסחאות הגר"א בכל מקום, גם אינו מציג עמדה שונה כמבינה את סוף דעת הגר"א ומהלכיו בנושאים אלו. אדרבה, מטרתו של המאמר להעמיד דברים על דיוקם, כי אין אפשרות לירד לסוף דעת הגר"א ולהכרעתו בשלל נושאים מגוונים בנוגע לנוסחאות הסידור: היחס להגהות המדקדקים לדורותיהם, התקבלותם של שינויים על דרך הקבלה מהאריז"ל ובית מדרשו, הוספת מזמורים לקביעתם בציבור, לשון מקרא ולשון חכמים, חזרה לנוסחאות התלמוד, ועוד רבים שנידונו במאמר.

דוד פריד

מבוא

סידור "אזור אליהו" - על פי נוסח הגר"א נדפס לראשונה בשנת תשנ"ח, שנת המאתים להסתלקות רבינו הגר"א ז"ל לגנזי מרומים. המהדורה הראשונה, בת אלפיים עותקים, אזלה מן השוק תוך שנתיים בלבד. מאז עד עתה [שנת תשע"ט], יצא הסידור

לאור לא פחת משלש עשרה מהדורות. חלק מהמהדורות באו עם תוספות משמעותיות ושינויים רבים.

בסידור זה נשתנה נוסח התפילה והמנהגים ביחס לסידורים הנפוצים בימינו, לטענת המו"ל - הכל ע"פ נוסח הגר"א. אך מכיון שאין בידינו את סידור התפילה שהיה לפני הגר"א, העדיפו המדפיסים להסתמך על נוסח שמצאו בסידורים ישנים בנוסח אשכנז, כשלטענתם זו היתה גישתו של הגר"א לנוסח התפילה ומנהגי ביהכ"נ.

חשוב לדגיש את הנתון העובדתי כי רוב רובם של תיקוני הנוסח שבאז"א אין להם שום רמז או מהגר"א, ואינם מושתתים אלא על "סידורים ישנים", וע"פ ההנחה (השגויה לדעתי, כדלהלן) שישנה זיקה בין הגר"א לבינים. אין ספק כי ישנה תועלת מרובה בהעמדת דברים על דיוקם באופן השתלשלות נוסח אשכנז, ועל כך יש להורות למהדירי הסידור על עבודתם החשובה ועמלם הרב שניכר שהושקע בה. במאמר שלפנינו נתייחס אך ורק ל"נוסח הגר"א", שעל שמו נקרא הסידור.

נראה כי אין שום קשר בין "נוסח הגר"א" לנוסח הסידור שלפנינו. די לנו בעשרות ההשגות על הסידור [בנוגע ל"דעת הגר"א"] אף במהדורות השלש עשרה, לעורר על האי-ברירות שבנוסח הגר"א שבידינו. גם שאר ההערות שבאו כבדרך אגב, יש בהם כדי לתת צוהר רחב יותר לאופן עשייתו של הסידור. כאן המקום לומר, כי "הערות השוליים" מרביתם מהוות חלק אינטגרלי מהמאמר, וחשוב לעיין בהם להבנת רוח הדברים¹.

ההפניות לסידור, אם לא צויין אחרת, הם על פי מהדורת תשע"ו שהיה לפני בעת כתיבת המאמר. לעת הצורך יובאו מן המהדורה הראשונה (תשנ"ח). בסיום המאמר סיכמנו רשימת הערות לפי סדר עמודי הסידור, בנוסף להערות רבות שהובאו במהלך המאמר².

חלק ראשון - קביעת נוסח הסידור על פי סידורים ישנים

"הנוסח האמיתי" של הסידור

נוסח הברכות והתפילות שתיקנו חז"ל אינו עניין של מה בכך. רבותינו הפליגו בשבח חשיבות הדיוק בנוסח הברכה ואמרו שבזה ניכר אדם שהוא ת"ח (ברכות נ).

1 תודתי נתונה לת"ח מופלג, החפץ בעילום שמו, שהפנה את תשומת לבי לעניין זה, ונתן לי רשותו להעתיק מגליונות סידורי הערות רבות. הנ"ל גם נהג כי טובת עין, ועבר על המאמר כולו. אני תקווה, כי דברי הבקורת אך יועילו ויבררו יותר עניין עלום זה של "נוסח הגר"א" ושאר הנהגותיו. כותב המאמר התלבט רבות אם לפרסם דברים אלו. לאחר התייעצות עם ת"ח מופלג וראש ישיבה מפורסם, הוחלט כי ראוי עכ"פ שהדברים יעמדו למבחן הציבור, ואדרבה העיסוק בעניין זה יבהיר יותר נושאים עמומים אלו. כתובת המחבר לתגובות והערות nosach.hagra@gmail.com

2 עד שליחה המאמר לדפוס יצא הסידור בעוד שתי מהדורות, שהאחרונה (מהדורה יג) משנת תשע"ח. מראייה שטחית לא השתנו הדברים שעומדים כעת תחת הביקורת. אם אכן שונה ותוקן - אין להתייחס לדברינו בזה (וראה בנספח בהערות לעמ' עז).

דא עקא, בשונה משאר ספרי תושבע"פ שבעיקר היו לנחלת התלמידי חכמים, והוגו במהלך הדורות ע"י פרשניו, שעמלו בסוגיות היטב, לא כן הסידור שכל אדם מישראל עוד לפני היותו בר מצוה כבר רגיל להתפלל כל יום, הנוסח נלמד אצל כל משפחה ומשפחה, בלא קשר לידיעתה על אדני מה נוסדו הנוסחים. גם שלוחי הציבור לא תמיד היו מנקיי הדעת שבישראל. כשהחל הדפוס לרוב ע"פ תבל נעשו השיבושים השונים נחלת הכלל.

זאת ועוד, בשונה משאר דברי חז"ל, גם עיקר הנוסח [עוד לפני הדפוס] היה שונה מקהילה לקהילה, ובכמה ראשונים ישנה אריכות גדולה ללבן את נוסחאות התפילה והברכות (ר' עמרם גאון, הרמב"ם, מחזור ויטרי, רוקח, אבודרהם ועוד)³. גם בפעמים הספורות שיש בתלמוד חלק מנוסח הברכה, הוא בשינויים גדולים מהנהוג בסידורים זה מאות בשנים.

מכיון שכך, בבואינו לבחון את הסידורים השונים, נגלה שאין כמעט סידור הדומה לחבירו, וזאת מבלי לבחון שיבושים בלשון, בדקדוק, בניקוד ואף בהלכה. מצב זה, שגדולי הדור היו מודעים לו היטב, גרם לכך שהטילו [בערך בשנת שע"ד] על המדקדק רבי שבתי סופר לתקן את נוסח הסידור. המעיין בהסכמות השונות לסידורו יראה עד כמה חמורים היו השיבושים בכל הסידורים שלפניו. ובאמת ישנם אצלו נוסחאות ושינויים חדשים שבשם "סידור ישן" אינו מופיע. מאז הופעת הדפוס יצאו מהדורות רבות של סידורים, מהם נעשו ע"י ת"ח ומהם שלא. כמספר המדפיסים כך מספר הנוסחאות. בתוך כל אלו היו גם מדקדקים ומשכילים שבזרוע החליטו על שינויים עקביים לאורך כל הסידור. בלית ברירה נתקבלו הרבה משינוייהם במהלך הדורות.

אין לנו כל אפשרות לידע את הנוסח "האמיתי" של חז"ל, כיון שגם אם ננכור בסידורים ישנים ועתיקי יומין, הלא נגיע רק ל"נוסח המדפיס הראשון", אשר מי יודע עניינו ואיזה שיבוש הוא גרם, וכפי הסכמת גדולי הדורות כאמור.

לגבי דעת הגר"א בנושא זה, אין לנו שום מידע. ברור לכל כי היה בקי היטב בחכמת הדקדוק, והקפיד על כך מאוד⁴. פשוט כי דברי חז"ל היו נר לרגליו ולא נטה אחר משכילי זמנו, ובודאי שלא הגיה דבר ואות מסברת כרס בעלמא, הכל היה בנוי אצלו לתלפיות מכל דברי חז"ל הן על דרך הפשט הן על דרך הסוד. ומאידך, א"א לומר שהגר"א היה זה שמקבל תדיר את ה"מנהג הישן" ללא עוררין וללא רצון לשנות.

3 ראה לטעמו של דבר בדברי ההקדמה של רא"ל פרומקין ל"סידור רב עמרם" שבמהדורתו. וכבר נודע כי נחלקו ראשונים האם אנשי כנה"ג ניסחו נוסח מדויק, ומדוע א"כ לא נכתב כשאר התושבע"פ, ע' פיה"מ להרמב"ם מנחות פ"ד, רא"ש בתשובה כלל ד', טור סי' קי"ג ואילך. ולאיך, ברשב"א ברכות יא ב', ריטב"א בהלכות ברכות ו' י"ד. ואבודרהם. וע' נפה"ח ש"ב פ"י ופ"ג.

4 שפתיו ברור מללו ע"פ חוקי הדקדוק וההגיון אשר ידו בכל משלה" (סערת אליהו, מבנו רא"א). ובעל הח"א בהספר המיוחס אליו: "מי לנו גדול ממנו בחכמת הדקדוק". הגר"א עצמו כתב ספר בחכמה זו, כאשר יובא לפנינו. והורה בלימוד הבנים להיותם "בקי בראשונה בכל כ"ד ספרים, עם הנקודות ערוכים בכל ושמורים, ועל דגלם דגל חכמת הדיקדוק" (הקדמת בניו לשו"ע).

כשהדבר נגד את ההלכה הפשוטה, או אף כללי דקדוק ומשפט הברכה, הגר"א הראשון ששינה ללא חת ומורא אף כנגד גדולי הגאונים והראשונים זכר כולם לברכה.

מחד: הגר"א נצמד עד כמה שאפשר לדורות ראשונים, ונמנע באופן עקבי לקבל ריחוק או שינוי מדבריהם, ומאידך: הא גופא גרם לו ששינה מן ה"מנהג", קדום ככל שיהיה, אם לא מצא לו מקור ושורש בדברי התלמוד שממנו אין להוסיף ואין לגרוע.

דרכו של הגר"א בכל הגהותיו, כידוע לכל, מתאפיינת בזהירות עצומה, ובביסוס הענין מכל צד בכל ההיקף האדיר של תורתו כנגלה ובנסתר. התיאורים המופלגים ביותר שנשתמרו בידינו על יגיעת התורה הנוראה של הגר"א, הינם בקשר להגהותיו וקביעת הנוסח בדברי חז"ל. כך, שבבואנו לקבוע נוסח כדרכו של רבינו, שומה עלינו ללמוד תחילה זאת כי אין לקבוע הדברים בדעת נוטה, אלא רק בהכרחים גמורים ומוחלטים, וכדרכו של הגר"א.

בגשתנו אל סידור התפלה, קשה לדעת אם הגר"א היה מודע לכל השינויים שנעשו עד ימיו בנוסח הסידור (בעיקר ע"י רז"ה, בשנת תפ"ה. אבל גם לפניו ע"י ר"ע ור"א בשנת תס"ד), בודאי לא גילה דעתו בנוגע לשינויים שנעשו אחריו (בעיקר ע"י בעל וי"צ, בשנת תקמ"ד). לא נראה שהיו לפניו כל אותם מאות סידורים ישנים שנדפסו ובכתב יד עז לתקופתו. אדרבה, כל הנוסחאות שיש לנו משמו, לא נשענו כלל וכלל על אותם "סידורים ישנים", לאמר: אין אני מקבל שינוי מדפיס זה או אחר, ולחזור אל המקורות באתי. כדרכו בקודש, לעולם הוא נותן טעם להגהות: הן ע"פ סוד, הן ע"פ דקדוק לשון, הן ע"פ משפט עליו מיוסדת הברכה והן ע"פ שורת הדין וההלכה.

נוסח סידור "אזור אליהו"

מהדירי א"א בבואם לערוך סידור הנקרא על שמו, המיוסד לנוסח הגר"א, נתקלו בבעיה האמודה, ומצאו לכך פתרון המתבסס על משפט אחד ויחיד מתוך ביאור הגר"א לשו"ע. וז"ל בסי' מ": "בטור כתב ובסידורי אשכנזים כתב אחר יהי רצון רבון כל העולמים וכו'. וכתב הטור והוקשה לי ע"ז הסדר לומר פסוקים קודם ברכת התורה ונהגתי בעצמי לברך וכו'. אבל ראיתי בכל הספרים קדמונים ואחרונים שהנוסח מימי אבותינו אשו סדרו לנו הברכות לברך אחר כל הברכות קודם פ' התמיד וסידור אלהי נשמה אחר ברכת אשר יצר מיד, וכ"כ הר"י בטה"י דאשר יצר סמוכה לברכת אלהי נשמה, וכ"כ כל הפוסקים וכו' ובכל הספרים והסידורים הראשונים, וכן הוא באבודרהם"ס... וכן הוא בסידור התפלות של הרמב"ם כמ"ש בריש הסדר וכו'", עכ"ל.

מביאור זה השתיתו מהדירי א"א יסוד: כי "לפני הגר"א היו סידורי אשכנזי הישנים ומאד החשיב את נוסחתם" (מבוא, עמ' 26). כאמור, זוהי ההוכחה היחידה כי דעת הגר"א היתה שיש לחזור לסידורים הישנים, ועל פיהם לקבוע את הנוסח ה"נכון"⁵.

5 גם הרה"ג ר"ד קמנצקי במאמרו "נוסח הגר"א - האמנם נוסח הגר"א הוא" (מאסף ישרון, כרך ה' עמ' תרטו והלאה, ולאחרונה בספרו תורת הגר"א עמ' רכו ואילך) הלך בדרך זו, ומתפלל שם על

אלא כמדומה שיש כאן טעות חמורה בהבנת הנקרא. הגר"א מעולם לא נשען על סידורים ישנים. בציטוט האמור כוונתו כפשוטו הדברים⁶: בכל הספרים קדמונים ואחרונים. היינו הראשונים כולם, עד דברי הטור שהוקשה לו על זה, והביא ע"ז דברי רבינו יונה בספר היראה. "כל הפוסקים" כוונתו לתוס' והרא"ש בפסקים ובתשובות. "בכל הספרים והסידורים הראשונים" הוא מתכוין ל"סידורי אשכנז" כפי שהובאו בטור, כפי שהעתיק הגר"א עצמו בתחילת דבריו. וכמובן הכוונה לסידורי הראשונים כמו סידור ר' עמרם גאון, מחזור ויטרי, רוקח, ארחות חיים, כלבו, תניא, ס' המנהיג, שבלי הלקט, רמב"ם ואבודרהם וכיוצא באלו הרבה אשר "סידורו" לנו את "סדר התפילה". הטור בעיקר נשען על אביו הרא"ש ורבו מהר"ם מרוטנבורג שהתפללו בסידורים המקובלים ולא שינו דבר, ועליהם תמה הטור. אבל אין הכוונה כלל וכלל לאותם "מאתים סידורי אשכנז ישנים" שאין לנו שום ידיעה שהיו לנגד עיני הגר"א, ומעולם לא חשב הגר"א להשען על סידורים אשר לדעת גדולי ישראל היו משובשים עד היסוד. הגר"א בכל ביאוריו המתייחסים לנוסחאות התפלה, קובע את הדברים עפ"י הבבלי והירושלמי ושאר דחו"ל, הרי"ף הר"מ הרא"ש ושאר ראשונים, ועוד שיקולים תורניים וענייניים. וכי מאימתי דרכו של הגר"א לילך אחר סידורים מחזורים וברכונים, אשר מי יודע מי הדפיסום?

אך מכיון שלדעת מהדיר אז"א שיטת הגר"א היא שיש לקבוע את הנוסח הנכון על פי הסידורים הישנים, מעתה הפתרון פשוט לאין ערוך: "בבואנו לשחזר את נוסח התפילה של הגר"א שמנו פנינו בראש ובראשונה אל סידורי אשכנז הישנים. לנגד עינינו היו למעלה ממאתים סידורים שנדפסו בשנים רע"ג - תק"ס" (מבוא, שם). כלומר, מעתה כבר הותרה הרצועה, ולפנינו נוסח הגר"א מלא לכל אורך הסידור! ואכן מהדירי

הטעות שבכיוולת הגר"א בורע עוון שינה דבר מה מהסידור, גם הוא מתבסס על "ציטוט יחיד" הנ"ל מהביאור לש"ע סי' מ"ו, ומסיק שהנה מבואר בדבריו הבהירים כי אין לשנות מהנוסחאות הישנות, כלל של דבר הגר"א לא שינה את הנוסח הקיים, אלא שלא שינה כפי שעשו ר"ה וי"צ, ורו"ה שומשך אחרים. סיוע לדבריו הוא מביא מתשע עשרה (כלבד!) דוגמאות מתוך ה"מעשה רב". מתוכם השמונה דוגמאות שהובאו למעלה, שהם התנגדות לתוספות שמקורם מהאריז"ל [מזמור שיר, כי בא סוס, ויאמר דוד אל גד, לדוד ה' אורי, מזמורי ברכת לבנה ועוד], והתקבלות מאוחרת. השאר באמת כדבריו שנויות בנוסחי הסידורים. לדבריו, נבדקו על ידו 33 סידורים ישנים (משנת רע"ג ועד ת"ח). אבל כשמעינים בתוצאות, רואים שנוסחאות הגר"א מתאשרות לכל היותר עד מחציתם של הסידורים בלבד (כמה מהם רק בחמשה ואף בשניים בלבד) שברשימתו. הלז יקרא "אינו אלא נוסח הישן לפני שבאו המשנים ועשו בו כטוב בעיניהם"? האם הכוונה לומר כי הגר"א (ת"פ עד תקנ"ח) החזיק באותם "סידורים ישנים" שמצא הוא? איני מבין כיצד הרד"ק מתעלם מעשרות רבות של שינויים אחרים (לפנינו בגוף המאמר) אשר אין בהם מקבילה לסידורים נושנים אלו?

כל הרגיל בלימוד ביאור הגר"א יודע כי דרכו לסכם ולכתוב הדעה ולאחז"מ לציון אליה היכן נמצאת בדיוק. כגון, ביהגרא תרע"ג סק"ב: "ומיהו. שם ושמן זית כו' ופי' תוס' בנ"ח מדאמר אביי מריש כו' ועתוס' ד"ה מריש כו'". לא מוסיף דבר בציינו להתוס' בסו"ד, רק מראה מקומו. כך בביהגרא סי' שייט: "שביט"ס ככה"ג בורר פסולת מתוך אוכל משא"כ בשבת, ועיין ספ"ק רביצה י"ד ב", מציין להגמ' רק כמראה מקום דשם נאמר דין היו"ט.

אז"א עמדו היטב במבחן, וניכר [כפי שנראה להלן] שהעמידו כמרכז ההכרעה ומשקל הכובד על ה"ס"א". הוי אומר: "סידורי אשכנז שנדפסו עד לסידור רש"ס. לעיתים כללנו בשם זה גם סידורים יותר מאוחרים קודם תקופת הגר"א" (עמ' 5). כובד משקלם של ס"י הוא בין באשר להכרעות בתוך דעתו של הגר"א עצמו [כשישנם סתירות וכדו'], בין בשאר שינויי הנוסח⁷. מכאן יסוד ושוורש זה, שינו עשרות רבות של נוסחים מקובלים, והחזירו לנו עטרה ליושנה כפשוטו, מעתה הישן יתחדש, ונוכל שוב להתפלל כפי העולה מתוך אותם "סידורים ישנים".

אלא שהזכר מתמיה, וכי היכן מצינו שקובעים הלכה על פי מדפיסים אלמוניים? השלחן ערוך וכל הפוסקים ובכללם הגר"א דנים כל סוגיא ע"פ כללי משא ומתן שבבית המדרש. במקרים רבים פסקי השו"ע לא מסתדרים עם ה"ס"י (למשל בסימן ר"ז שלא לחתום בשם בברכת בורא נפשות, והגר"א הכריע כדברי הירושלמי כדרכו). ומעולם הנושא בבית המדרש [גם אצל הגר"א] לא היה מה כתוב בס"י. בני אשכנז קיבלו פסקי ומנהגי הרמ"א, אף שליטת בס"י (כמו הרבה שינויים שהתחילו מאז הרמ"א), ובני ספרד את פסקי הב"י בש"ע, ואף אם ישנם בס"י. וכל אלו דברים פשוטים מאד.

האם הגר"א בהנהגותיו הסתמך על "סידורים ישנים"

במבוא לסידור (עמ' 26) נאמר: "כאשר נבחן בעיון את נוסחאות התפילה שמובאות בשם הגר"א נמצא כי רובן הן חזרה לנוסח אשכנז הקדום קודם שעבר שינויים ברבות הימים". בהערה 24 הם מביאים דוגמאות בודדות: א"א 'מזמור שיר', 'לדוד ה' אורי', 'כי בא סוס' - בכל מקומות אלו כך היה הנוסח בכל ה"ס"י עד חידוש האר"י. לבד ב' דברים אשר גם לדבריהם לא מצאו בשום נוסח: הוספת פסוקי והפשיט בפרשת התמיד (עמ' טו) וניקוד יתגדל (עמ' לג).

לדבריהם נמצא שזוהי באמת סיבת נוסחאות הגר"א: חזרה למקור. אך איך יתכן שסיבת כל נוסחאותיו לא נזכרה בדבריו ובכתבי תלמידיו ולו פעם אחת? תמיד השינויים באים עם סיבה עניינית. אבל האמת יורה דרכו, כי ממקום שהביאו מבואר היפוך דבריהם: הלא דעת הגר"א בנושא זה (מזמור שיר, לדוד ה' וכו') היא כללית: שלא לקבוע בציבור אמירת מזמורים יתר על הנוסח הקבוע, אף לא אם הם על דרך הקבלה בחידוש האר"י, בפרט בתקופה כה מאוחרת⁸. אך לא אמר הגר"א שלא לאומרים כי "מצא כן בסידורים ישנים".

7 מפליא, כי גם כאשר הכרעת הגר"א מתנגדת לס"י, בחרו בעמ' ב בס"י. כוונתי להדפסת מה טבו וארון עולם בריש הסידור, בהערה כותבים כי ממע"ר משמע שיש לפתוח הסידור בברכה"ש, אבל לא רצו לשנות מצורת ס"י (!). אגב, יש להעיר כי באמת היה נכון יותר לפתוח את הסידור ב"תיקון חצות" [כפי שעשה היעב"ץ], וכמבואר במע"ר בסימן הראשון "לקום בחצות ולעשות תיקון חצות". אז"א אינו עקבי בנושא זה: פרק כמה מדליקין, שנדפס בכל ס"י, אבל נמצא כתוב בלוח הקלויז "אין אומרים פ' כמה מדליקין". ובאז"א פירשהו (עמ' קסב) כשיטתו הנ"ל המתנגדת לקביעתן של תוספות בציבור, א"כ מדוע הדפיסוה? מה תאמר: ליחיד לאמרו. נשאל אנחנו: ומאי שנא מכל אלו המזמורים הנ"ל שהושמטו לגמרי. גם "קבלת שבת", נדפסה בסידורם, על אף שהיא חידוש מתלמידי

מה נעשה ביום שידוכו בו כשכונת הגר"א היא אף לערער על אמירת מזמורים שישנם בסידורים ישנים? כגון: ברכי נפשי (אז"א עמ' רטו, אע"פ שבכל ס"י איתא) שהגר"א שלל במעש"ר (אות קמ"ח). או המזמורים 'למנצח בנגינות' (שאגב נזכר ברמ"א ס"י תקניט ס"ב, והתייחס אליה הגר"א ומבאר דרך בת"ב אין היתר לאומרו) וילדוד ברוך' במוצאי שבת (עמ' רצו: בכל ס"י מופיע קודם מעריב ב' מזמורי תהילים וכו'). א"כ אין נביא ראה מהשמטתם של אחרים כי רצון הגר"א לחזור אל קדמוניות?

הגר"א, כדרכו בהלכה חלק מאות פעמים על שו"ע ורמ"א, גם כשהדבר נגע לנוסח התפילה, בגלל מסקנות הלכתיות קבע נוסח משלו לברכות ותפילה, בלא התחשבות בס"י. וכדוגמת חתימה בשם של מודים דרבנן נגד כל ס"י: (עמ' נד), וכל נושא "בקשות בשבת" שהחמיר בזה הגר"א דלא כס"י. או הפסק באמירת פיוטים באמצע ברכות ק"ש וחזרת הש"ץ (עמ' רז). וכן השמטת 'אלוקי נצור' בסיום התפילה בשבת⁹; 'הרחמן'

האר"י, וליתא כמובן בס"י עד לתקופתו [ומאז ככולם], ונאמר במעש"ר אות קט"ז שאין לאומרו בציבור (עמ' קסד לפירושו בהערה). ומאידך, שאר כל המזמורים שקודם המצוות כגון ברכת לבנה, ספירת העומר ותקיעת שופר, לא נדפסו אף ליחיד, ע"פ מעש"ר (קנט סט ורו) מאותה שיטה ודרך בדיוק, למרות שאחר חידוש האר"י נדפסה [ונתקבלה כמובן] בכל תפוצות ישראל. כך אמירת "ברוך שמה" ליתא בס"י, אלא רק במאחרים ומקורו כנראה מהאר"י (אז"א עמ' עא), וכי נאמר שהגר"א היה בעד קביעתו לסידור בציבור? בהערות שם התנצלו כי רבינו ודאי אמרו "כדמוכח ממעש"ר ס"י קס"ד". ובכן, שם איתא "כשעת הוצאת ס"ת א"א רק בריך שמה ולא שום רבש"ע", שם רק מבואר כי כך נהגו, והתנגד לאמירת רבש"ע שיש בה איסור בקשות (כך ביאר בשו"ת שארית יעקב ס"י א' טעמו של הגר"א בזה) שאין להם שום מקור בחז"ל [לעומת הברך שמה הנזכר בוורה, וגם על זה תמהו, אין תחנן אמירתה שהיא תחנונים], אבל בודאי שלא עדיף הברך שמה על מזמורי תהילים שהתנגד לקבעם בציבור (גם בוורה לא נזכרת אמירתה אלא בשבתות ולא בחול כמ"ש הפוסקים, אמירתה בחול אינה אלא מנהג). יתירה מכך, הלא מפורש במעש"ר אות נז כי פסק "שלא לפרוש מן הציבור בפיוטים", כל שאין חשש הפסק, עיי"ש.

גם אמירת פסוקי "דיתן לך" במוצאי שבת נדפסה באז"א (עמ' רחצ) כי מופיעים בכל ס"י, ואין שום הבנה למה שכתבו שם בהערה כי "ברור שאין זה בגדר הוספת מזמורים בציבור בשלל הגר"א", לראיה על כך מביאים ממעש"ר אות רל"ז "וא"א ויתן לך קודם הבדלה", אך באמת לא מוזכר כלל אם ניתן לקבעו בסידור, אלא שנהגו כל יחיד לאמרו. כמו"כ באז"א לא מופיעה אמירת "שיר המעלות" הנזכרת באורחות חיים [וכדברי רמ"א ס"י רצ"ב "אבל אומרים פרקי אבות בקין ושיר המעלות בחורף", והגר"א בביאורו נתן מקור למנהג, ומשמע שמסכים עימו], בלא התנצלות. היה פשוט להם שהגר"א שללם מטירת הציבור, אבל זה לא מנע מהם מלהדפיס את אותם מזמורים בעמ' תט כ"סדר שמחת בית השואבה", מפי השמועה כי עשה ונהג הגר"א כן. ברור, כי גם "שיר הכבוד" ו"אדון עולם" [על הכל "ברוך שמך" וכד' הנוכרים במעש"ר (אותיות נג קע רח רטו רלג) בכלל קביעת מזמורים בציבור, אלא שנהגו בהם בתורת רשות. במעש"ר הודגש כמה פעמים (אותיות כו נג סו) שלא אומרים אחר התפילה דבר זולת שיר של יום. אבל בסידור מופיע (ע"פ ס"י, עמ' פח) "ג אנו מאמין" (מוגה ע"פ ס"י), כלום יתכן הדבר ע"פ דרכו של הגר"א?

9 אמירת אלוקי נצור בשבת מוזכרת ככדרך אגב בתוס' ע"ז לד א' ד"ה מתעניין ובתוס' ברכות לא ב' ד"ה כל היושב בשם ב"ה, ובעוד ראשונים. שינוי משמעותי זה, מצא דרכו אלינו לפני שנים מועטות בהעתק מכת"י ר' סעדיה [אך יש לו תימוכין באמרי נועם שלא כהכנת הגהה שם, שכפי הנראה לא ידע מהנהגה זו (דבר מעניין לכשעצמו, מגדולי בית מדרשו של הגר"א שלא ידעו מדבר משמעותי

הערות

בברהמ"ז בשבת; נוסח "נחמינו" (בברהמ"ז לשבת) [ליתא אף בהגדת הגרמ"מ]; הגר"א סבר כי הסליחות מהוות הפסק בשמו"ע, למרות שעיקר תקנתן ומיקומן בכל הסידורים הוא בברכת סלח לנו; כן ס"ל שאין נכון לצאת יד"ח ק"ש שלא במקומה, לכן ביטל אמירת פסוק 'שמע ישראל' כולו בנוסח 'רבון כל העולמים' שקודם שחרית, הכתוב בכל ס"י.

10 כמו"כ מלבד ממסקנות הלכתיות שינה הגר"א בנוסח התפילה, ובאז"א הובאו שינויים רבים בנוסח התפילה מהגר"א שהם לא כהסידורים הישנים¹⁰. ראה להלן דוגמאות רבות.

אמנם לפעמים מצאנו סימוכין לנוסחאות הגר"א במקצת מהס"י, [כאמור, בשנים אלו לא היו כמעט סידורים שדמו אחד לשני, וכמעט כל נוסח ניתן למצוא שם. גם ויי"צ ועבוד"י שחידשו נוסחאות מדעתם, מצאו בנוסחאות ישנות אלו מקום להתגדר בהם], אך דבר זה אינו יכול להוות ראיה שעל אותם סידורים הסתמך רבינו. ואדרבה, בכל מקום נתן טעם ענייני להגהתו¹¹, ובשום מקום לא כתב שמצא נוסח זה בסידור עתיק¹². והרי גם בהרבה מהגהותיו בשאר דברי חז"ל מצינו לו תימוכין בכתבי יד של ש"ס, בעוד להגר"א עצמו לא היתה גישה להם¹³.

דוגמאות לשינויי הגר"א מס"י שבאו באז"א

(עמ' ה) 'אתה בראתה אתה יצרת'. ביא"ג ברכות ס'. רוב ס"י - 'בראתה בי'¹⁴; (עמ' פב) שיר של יום, מעש"ר כו נג סו. ליתא בכל ס"י; (עמ' כב) ניקוד חי העולמים,

זה הנהגה כל שבת ושבת). וגם בספר תולדות אליהו - הנהגת ר' אליהו רגולר מקאליש]. בעקבותיו סימנו באז"א סוגריים עגולות על אלוקי נצור. אך משום מה משנת ה"יהי רצון" שנהגו לומר אחר עקירת רגלים, [המאוחר, נזכר "רק" ברמ"א ס"י קכ"ג], נשאר על מקומו בשלום. כלום יש הפרש בין שתי בקשות אלו?

10 ראוי לציין כי כמה דוגמאות מאלו, השינוי נעשה כבר ע"י רש"ס [או אף לפניו מהלבוש או רמ"א]. עכ"פ לניחון דידן אין נ"מ בזה, כי אין כחו של הרש"ס גדול משל הגר"א ביכולתו לשנות מה"סידורים הישנים" שהגר"א כביכול החזיק לכל ישנו מהם.

11 ב"דיוקים" כתב "וכן הוא בכל הסידורים הישנים", אבל זה בא רק לאחר פלפול ארוך וענייני להסביר סיבת ניקודו [של ונטלתני]. וגם זאת כפי הנראה מאת הגרמ"מ ולא מהגר"א עצמו. וראה עוד בעמ' כה מליקוטי הגר"א על ניקוד ה' מלך, שהוסיף "וכ"ה בכל הספרים", ג"כ אחר טיעון ענייני. ובאמת שם אין הכוונה "בכל הספרים" לנקדו כפי שכ' הגר"א, בשני קמ"צים, שהרי באמת אינו אלא במקצתם, ובשאר ס"י מנוקד בקמ"ץ פת"ח. אלא הכוונה "וכ"ה בכל הספרים" שאין אחת מהם מנוקדת בב' פת"חים, כפי הנשמע לכא' מדברי האר"י. אגב, בוא וראה כמה נזהר הגר"א לנקד בדיוק רב כפי שסו"ב האר"י [על אף שאינו כך ברוב ס"י], נא צרף דברים אלו להאמור להלן על שינויי נ"י ע"ד דקבלה [גם כממ' לב כתבו "בציר" תחת החי"ת, מע"ר לב. וכן נכון ע"פ האר"י אבל בכל ס"י הוא בפתח"].

12 כמו למשל שינוי 'רצון קונם' ל"רצון קוניהם", מטעם "שהוא מחרף ומגדף" (כת"י ר' סעדיה).

13 ראה ר"ש ליברמן בהקדמתו לתוספתא (טהרות) שבמהדורתו, וב"אוצרות הגר"א" לר"מ צוריאלי בפרק על הגהות הגר"א. ראה גם 'עמודים בתולדות הספר העברי', י' שפיגל. פרק 'הגהות ומגיהים'.

14 מדוע לא המשיכו ללמוד מנוסחת הביאור אגדות להגר"א שם ולתקן הנוסח, במקום "רבון כל המעשים אדון כל הנשמות", צ"ל "רבון כל העולמים אדון הנשמות" [עיי"ש בפי' הגר"א שזה

מעש"ר לב. בכל ס"י הגי' בפתח. וכך ב(עמ' לב) לגבי ישתבח; (עמ' לה) רצון קונם, מעש"ר לה. בכל ס"י - קונייהם; (עמ' לב) השמטת 'ובתורתך כתוב', מעש"ר ל. ובכל ס"י נפלה טעות; (עמ' לג) 'שמחה' חסר יו"ד, ביהגרא. ובס"י - 'שמיה'15; (עמ' לג) א"א ויתהלל, מעש"ר נד. וכל ס"י גרסו ויתהלל; (עמ' קמא) בעומר, מעש"ר סט. בכל ס"י - לעומר16; (עמ' קמד) נוסח ברכת לבנה, מעש"ר קס. בכל ס"י כהנדפס; (עמ' שג) זרעינו ושלומינו, מעש"ר קנ. ליתא בשום ס"י, זהו גי' מקורית; (עמ' תקפה) 'זכור זאת ליעקב', מע"ר שם. בכל ס"י 'זכור אלה'; (עמ' שלה) מחיקת או"א רצה במנוחתנו, תומע"ר מו. בס"י ישנו או לפני מלך רחמן או לפני והשיאנו; (עמ' שז) הללויה בה"א רפה, ובכל ס"י במפיק; (עמ' רמז) משנת שירי הלוים, איתא בכל הס"י, אבל בדעת הגר"א י"ל שהוא טעות; (עמ' רכה) יתגדל, לפי דברי המע"ר בקדיש ה"ה נמי כאן בצירי, אבל בכל ס"י בפתח; (עמ' רכה) 'יתקדש שמך ה' אלוקינו בנו', מעש"ר קכה. אבל בכל ס"י - 'תקדש שמך בנו ה' אלוקינו'; (עמ' רסו) א"א ברכי נפשי, מע"ר קמח. בכל ס"י ישנו; (עמ' רנ) אומרים שש"י, מע"ר קנח קצד רלד. ובכל ס"י ליתא; (עמ' רלח) 'להיות לכם לאלוקים אני ה' בלא הפסק, מע"ר קלט. ובכל ס"י ישנו הפסק; (עמ' רלח) 'הוא אלוקינו', בלא תיבת 'אחד', עליות אליהו. ובכל ס"י 'אחד הוא אלוקינו'; (עמ' קעה) 'וינוחו בה', ביהגרא משלי. ובכל ס"י - 'וישמחו'; (שם) השינוי 'בה' 'בו' 'בם', דלא ככל ס"י כנ"ל; (עמ' צו) 'בונה ירושלים', מע"ר פז. ובכל ס"י איתא 'ברחמי'; (עמ' צג) אמירת 'ברשות', וא"א 'ב"ה' ובש"י, מע"ר פה. דלא כרוב ס"י; (עמ' מט) 'וכל הרשעה', מע"ר מח. בכל ס"י באופ"א; (עמ' מח) 'שבענו מטובה', מע"ר מח. ובכל ס"י 'מטובך'17 [מלבד שניים]; (עמ' מז) א"א סליחות בחזרת ש"ץ, מע"ר נז. בכל ס"י - באמצע [ולכך נקראו סליחות]18; (עמ' מה) הזכרת טל

בדוקא]. ונוסח הגמ'.

15 הביאו כמקור לדעת הגר"א, מביאורו לש"ע סי' נ"ו. אבל לא הביאו איפא מליקוטי הגר"א ע"ד קבלה לפי סדר א"ב [נד' עם סי' ביא"ג הש"ס, תרמ"ו, ע"י רש"ל מכת"י]ק) השמטות דף מ"ב ע"ב, מפורש בדבריו כי שמי"ה עם יו"ד ופירש סדר העניין.

16 היו כאלה שערערו ע"ז כי אין כוונת המע"ר לומר בעומר נרץ כוונתו לאפוקי השמטת כל עיקרה של תיבת לעומר], אמנם לאחרונה נתפרסמו הנהגות הגר"ח מכת"י ר' ישראל העליר. וז"ל שם: "בספירה אמר [הגר"ח] לעומר. וסיפר הרה"ג אברהם שמחה נ"י [מאמסילאון] מה ששמע מפיו, שפעם אחת נתווכח בזה עם רבו הגאון מוויילנא וזלחה"ה לעת זקנותו, שהוא היה אומר בעומר, כי בכל מקום כתוב בלמ"ד כמו לחודש. ועכ"פ נגמר דעת אדמו"ר מוהר"ח לעומר" [וראה שם בהערת תלמידו, ר' ישראל, כי אמנם ישנם פעמים שכתוב בחודש]. כל צד צידד לגופו של עניין ראיות מתוך "לשון מקרא", אף אחד לא הזכיר את הטענה של "סידורים ישנים"...

17 ראה לשון ת' הרא"ש כלל ד ס"כ: "אין לשנות ממטבע שטבעו חכמים. ולא שמעתי ולא ראיתי מעולם כי אם ושבוענו מטובך וקאי על הקב"ה ולא על השנה... והמשנה הפסיד".

18 וראה עמ' תכג אי ברירות לגבי השמועה שבתומעש"ר ובכת"י ר"ס [ושם נכתב מהם הג' צומות], לפיה לא אמרו אצל הגר"א כלל סליחות בצומות. וכתבו: "ונראה דהיינו דוקא כשאמרו הסליחות בתוך חזרת הש"ץ", והוא דוחק, דעכ"פ למה להם להשמיט הסליחות כל עיקר, יאמרוהו אחר התפילה,

בקין, ביהגרא. בכל ס"י ליתא; (שם) הזכרת משיב הרוח בקין, ביהגרא לס' יצירה. ליתא בס"י19; (עמ' מד) 'קנה' חסר, מע"ר מח. בכל ס"י מלא; (עמ' יא) 'מקדש את שמו', מע"ר יא. בכל ס"י - 'שמך' [בל' נוכח]; (עמ' י) פעמים בכל יום שמע ישראל, מע"ר יא. ובכל ס"י איתא לכל הפסוק, ואף בשכמל"י; (עמ' ט) השמטת 'וישכם ויאמר', השמטות מע"ר20; (עמ' ט) 'תגמלינו' בל' רבים, סכת"י וביא"ג. אבל בכל ס"י בל' יחיד; (עמ' ז) 'שעשה לי כל צרכי', בל' נסתר, מע"ר יא. ובכל ס"י - 'שעשית לי' בל' נוכח; (עמ' ה) 'רופא כל בשר', ביא"ג. ברוב ס"י - 'רופא חולי'21; (עמ' נה) 'את גמולו על ראשו', מע"ר מח. דלא כס"י שגרסו 'גמולו בראשו'; (עמ' שיא) 'יהללך ה"א כל מעשיך', מע"ר קנג. ברוב ס"י איתא - 'על כל מעשיך'; (עמ' צא) תפילת הדרך, לדעת הגר"א ביא"ג אין לומר בה רק ג' שלומות, אבל בכל ס"י הנוסח שונה; (עמ' כב) 'בשירי דוד עבדך', הדלת בסגול, סידור כ"י. אבל בכל ס"י הוא בשו"א; (עמ' שע) 'עלטן', אש"י בשם הגר"א בבי' קמצים. רוב ס"י 'שילטון'; (עמ' לד) 'יתברך וישתבח' לקהל בברכו. בכל ס"י איתא. והגר"א שלל22; 'ועתה יגדל בקדיש, איתא בכל ס"י, ובמע"ר נה שלל (ע' עליות אליהו עמ' 30)23; (עמ' קפה) תיבות 'כי הוא יום' מדלג, מע"ר קכא. בכל ס"י איתא.

מדוע "נוסח אשכנז-פולין"?

מלבד כל האמור לעיל, כי עמדת הסידור בהנחת אבן פינה ויתר על סידורים ישנים, לייסד בו אח נוסח הגר"א, אינה נכונה. יש לתת את הדעת לעוד גימגום רחב-היקף.

כנהוג כיום וכמשמעות המעש"ר אות נז שאמרוה אחר התפילה, וכמו ביוצרות. איך שיהיה יש כאן שינוי מכ הס"י בהם מופיעים סדר סליחות.

19 מלבד בסידור זאלקווא תקמ"א. הגר"א כתב ספריו קודם גיל מ' (בשנת תק"כ).

20 לא ברור מדוע עדיין הניחו תיבות אלו במקומם אחר השמועה מהגר"א שלא לאמרו. [בסידור הרנ"ה הם אכן נופיעים, אבל כידוע אין נוסחת סידורו מתוך סידור כ"י, סידור כ"י אינו אלא פירוש על סדר התפילה, בפירוש אין זכר לתיבות "וישכם ויאמר"]. כנראה שנוסחת ס"י גרמה לכך שיפקקו בשמועה זו ללא ביסוס

21 לפלא שנטענו שם בהערה על ציון אגב של הגר"א בביא"ג בכורות, ואילו בביהגרא על אחר בש"ע סי' ו' מתייחס לגירסת המחבר חולי ומציין שהוא כפי גי' הר"ף, ונראה שמסכים לכך. עכ"פ היה ראוי לציון זאת.

22 זוהי מח' ש"ע ורמ"א בסי' נ"ז. ובאז"א כתבו שמשמעות דעת הגר"א כהש"ע. אבל לא ראיתי משמעות כזו, ואי משום דכתב 'אבל הרמב"ם והגאונים לא כתבוהו כו', הלא ממשיך 'אבל בשם הרא"ש כתב [הטור] ליישב שאומרים בעוד כו' כמ"ש כאן' [הרמ"א, בעוד שהוא מאריך בברכה]. סוף דבר צני רואה כאן הכרעת הגר"א בזה. אבל בעל פסה"ג הבין כדבריהם, והיה מן הראוי להזכיר כן בשמו.

23 באז"א (עמ' פ') נסתפקו אם כוונת הגר"א לשלול רק הפסוקים שבתוך הקדיש (משום הפסק) או אף לפסוקים שלפניו, אף שהוזכרו בס"י טור רמ"א ותיקו"ז. ובכ"ז השמיטום מתוך הסידור, אולי לאהבת הקיצור.

על איזה סידורים ישנים התבססו מהדירי הסידור? כך כתבו במבוא (עמ' 25,26): "נוסח התפילה בליטא היה נוסח פולין, וקרוב לוודאי שהגר"א התפלל בנוסח שהיה מקובל בתקופתו ובמקומו, שאם לא כן היו תלמידיו מציינים זאת בכתבי הנהגותיו. קשה להצביע על סידור או סידורים מסויימים שהיו מקובלים שם בתקופת הגר"א וזאת עקב העובדה שבמזרח אירופה כמעט ולא היו בתי דפוס, וסידורי התפילה שם היו בעיקר מגרמניה או מאיטליה. הרוב המכריע של סידורי אשכנז פולין באותה תקופה היה בנוי על נוסחת סידור ר"ע ור"א ווילנא..."

כלומר, לאורך הסידור כשישנו "ויכוח" בנוסח התפילה בין סידורי "אשכנז-מערבי" ל"אשכנז-פולין", הכרעת אז"א כמו נוסח פולין [לדוגמא: עמ' לה, ומברכים ומשבחים, במ"ם סופית ולא בנו"ן, ועוד רבים מאד]. מלבד זאת, כשרש"ס ור"א ור"ע שינו מנוסח פולין לאשכנז-מערבי, קיבל אז"א שינויים אלו [כגון: עמ' לג, ניקוד "ויתהדר". בכל ס"י פולין בקמ"ץ. או בעמ' רמ שלוש שינויים]. אין כאן טענות ענייניות בחכמת הדקדוק, או בהבנה יתירה את כוונת הנוסח. אלא רק קביעת כללים באשר ל"נוסח הגר"א". וכל רואה משתומם: על אדני מה הושגת "דעת הגר"א" בנושא זה?

על כך מגיעים הררי השערות: א' - "קרוב לוודאי" שהגר"א התפלל בסידור נוסח פולין, כיון שזה היה "מקובל" בתקופתו ובמקומו. ב' - ההוכחה לכך, "שתקת התלמידים". ג' - העמדת מרכז כובד ההכרעה על סידור ר"ע ור"א, משום ש"הרוב המכריע" של סידורי פולין באותה תקופה היה בנוי עליו. לא ברור איך קיבל הרש"ס (שסידורו, משום מה, לא זכה לתפוצה רבה) משקל מכריע ב"נוסח הגר"א".

גם אם נניח שהגר"א התפלל בנוסח פולין מפני שכך נהגו במקומו, אבל מנין שרצה להחזיר נוסח זה והחשיבו לעיקר? אדרבה, בסוף תומעש"ר הביא שמועה הפוכה: "שמעתי מהרב יעקב כהנא (בעל גאון יעקב) ששמע הדברים יוצאים מפי אדמו"ר החסיד, לו יתן ה' שאזכה לשבת באה"ק וכדאי היא לי שאפטר לכל הפחות ממנהגי פוליש"

אך לעומת המשפט שהגר"א רצה להיפטר ממנהגי פולין, כתבו (בהערה 23): "עם כל זאת לא מצאנו עדות בנוסח תפילתו על העדפת נוסח אשכנז מערבי פרט למיקום ברכות התורה". [בדבר זה לא דייקו, כי מצינו כמה פעמים שהעדיף נוסח מערבי על פולין²⁴]. משפט תמים זה בעצם מפיל את כל יסוד בנין הסידור! הכיצד, הלא כל יסודם כי "הגר"א מאד החשיב את הסידורים הישנים", ומכאן כלל זה נתעלה משקל הס"י [בין כלפי שאר פוסקים, בין בהכרעות הגר"א עצמם, כפי שנתבאר]. העדות שהחשיב הגר"א את הס"י הוא מכאן הציטוט שבביאור הגר"א סי' מ"ו המסתמך על סידורי אשכנז לשנות את מיקום ברכות התורה! הוה אומר (לשיטתם): כי הגר"א החשיב מאד את סידורי "אשכנז-מערבי"! וא"כ נשוב ראש ונשנה את כל הסידור ע"פ נוסח זה

24 לדוגמא, ע' עמ' כו בניקוד "זכר". וראה גם בעמ' תכ בנוסח הגרות הללו.

את אשכנז-פולין מפניו. ואם תאמר, הלא ודאי הגר"א התפלל בסידור נוסח פולין המקובל בזמנו, ומשתיקת התלמידים נילף כי הסכים לנוסח סידור זה. הלא א"כ ממה נפשך אנו בבעיה חמורה: מחד - כל המקור להתייחסותנו בכובד ראש לסידורים ישנים, הוא מהישענת הגר"א על סידורים אלו, ולאידך - הגר"א התפלל בנוסח פולין ולא העיר על כך דבר.

אבל האמת יורה דרכו, כי: א' - הגר"א מעולם לא הסתמך על סידורים ישנים, לאיזה נוסחא שתהיה, לא אשכנז ולא פולין. ב' - אין ללמוד כלל משתיקת התלמידים. וכפי שיבואר להלן.

ואיך שיהיה: האין כל "נוסח הגר"א" זה עומד על כרעי התרנגולת? מלבד בעיות רבות כשיש חילוק בין רש"ס לר"ע ור"א, במי בחרו [לדוגמא: בעמ' לו 'תורתך' בסג"ל, ע"פ ר"ע ור"א, אבל בכל ס"י שלפניהם ניקדו בשו"א]? ועוד כתבו כי הלכו אחרי רש"ס ור"ע ור"א רק אם נתקבל שינויים בסידורים שלאחריהם [שהיו, לדעתם, לפני הגר"א], מה נעשה אם נתקבל רק במקצת מן הסידורים שלאחריהם [למשל: עמ' לו 'ליראה את שמך', כ"ה בכל ס"י, ור"ע ור"א מחקו תיבת 'את', ונתקבל רק אצל רור"ה ועבו"י]?

חלק שני - התבססות על השערות בדעת הגר"א

רובם המוחלט של נוסחאות הגר"א - מפי שמועות תלמידים

לעומת הגהות הגר"א שיש בידנו על כל דברי חז"ל; על המשניות, תוספות, מסכתות קטנות, מדרשי הלכה וזוהר, והתלמוד בבלי וירושלמי (ע"י הק' הגר"ח לשנו"א, הק' הגרמ"מ לאבות, והק' בניו לביהג"א). על סידור התפילה אין לנו הגהות מסודרות כלל. ישנם גהות ספורות אשר נותרו לנו לפליטה בשם הגר"א על סדר התפילה, אלה נמסרו לנו מפי תלמידים בלבד. ראשון לכולם הוא מתלמידו ר' סעדיה²⁵ שרשם יחד עם שאר הנהגות הלכתיות מהגר"א, כת"י משנת תקנ"ח (שנת פטירת הגר"א). העתק מהנהגות אלו, התפרסמו לראשונה לפני מספר שנים²⁶. בשנית [ולראשונה בדפוס], באופן מסודר, הדפיס הגרמ"מ משקלאוו בתוך הספר ביאור הגר"א לש"ע או"ח [דפו"ר תקס"ג].

25 ראה בהקדמת בני הגר"א לש"ע או"ח ברשימת התלמידים. ר"ס עלה לאר"י ומנו"כ בהר הזיתים. כפיה"נ כתב הנהגות הגר"א בכדי לקיים הלכה למעשה באר"י. "אך במקום אשר הגר"א ז"ל נטה מדעת הרמ"א ז"ל והנהיג מנהגים אחרים, בעקבותיו ילכו וכמשפטו יעשו, סיבת הדבר יען כי מיסדי ישוב האשכנזים הפרושים באחרונה בעיה"ק צפת תוב"ב אשר נעתק אחרי כן לעה"ק ירושלים תוב"ב, היה הרב ר' סעדיה והרב ר' מענדיל ז"ל מתלמידי הגר"א ז"ל, והם נהלו את העדה החדשה הזאת על מבויעי פסקי הגר"א ז"ל ומאו נשאר לחוק ולא יעבור" (הקדמת אמרי שמואל למעש"ר מהדורת ווילנא תרמ"ט).

26 ראה מאמרו של ר"ד קמנצקי על המעשה רב, מאסף ישורון כך כא, ולאחרונה בספרו תורת הגר"א. לדבריו, הנהגות מר' סעדיה היוו את הבסיס לסידורו של המעש"ר מר' יששכר בער. אם כך, מעתה

שהוא היה אחראי להוצאתו לאור, לפני הל' שבת [למען אשר יוכל להתחיל הל' שבת בראש הדרן] תחת הכותרת: "דיוקים בנוסחי התפילה והברכות מהגאון ר"א ז"ל". לא ברור אם הגרמ"מ שמע בעצמו דיוקים אלו יוצאים מפיו של הגר"א ז"ל עצמו, או שמא הגר"א לימדו לתלמידו, ואף יתכן שהגרמ"מ העתיק דיוקים אלו מכתבי תלמידים אחרים. כך או כך, אין הדיוקים מכת"ק של הגר"א כאשר הביאור לש"ע, וההבדל מובן מאליו. "דיוקים" אלו שבו ונדפסו בסידורי "תפילת נהורא" (ווילנא תקע"ח, תקע"ט, קפ"ג, תקפ"ו, תקפ"ז²⁷). ה"דיוקים" נעשו נחלת הכלל כאשר נכנסו כולם לתוך

יש לפקפק ברבים מההנהגות ה"חדשות" המובאות שם, שהרי ממה שבחר הגר"ב להשיטט במעש"ר שלו אלמא ראה בהם פקפוק כלשהוא.

אמנם לאכיתו של דבר, על אף שדאי הגר"ב נסמך על רשימות מר' סעדיה, מ"מ בכת"י זה ישנם כמה הנהגות חדשות שאין להם זכר במעש"ר של הגר"ב, וממה שנתמכות ממקורות אחרים נראה שנכונים המה ולא היה מקום להגר"ב להשיטט. נראה יותר כי היו כמה העתקות מר' סעדיה, והכת"י שתגלה ופורסם ע"י רד"ק [וממנו לאו"א בכמה מקומות] הוא צירוף של כמה העתקות, מהם מר' סעדיה ומהם ממקורות שלא היו לפני הגר"ב. נראה לצדד כך כיון שיש בו סתירות מיניה וביה [כגון בעמ' 10 וב כתב שעשה לי בלשון עבר ע"פ סוד, ואילו בעמ' 7 ב איתא להיפך ממש], וגם כמה מההנהגות שם כפולות [כגון בעמ' 2 א איסור אמירה לנכרי, הוכפל שוב בעמ' 4. כך גם בעמ' 4 ב אין להעמיד הנרות על השלחן, נכפל שוב בעמ' 7. גם אי אמירת סליחות בתעניות נזכר פעמיים בעמ' 9 ובעמ' 10], וכל הסדר שם משובש ביותר. ללא ספק יש שם יותר מהעתקה אחת, ויש לחקור יותר כת"י זה. נראה כי באו"א מיהרו להביא ממנו גם הנהגות חדשות שאין להם תימוכין ממקור, ולא יצאו יד"ח חקירה בזה.

עוד יש לציין, כי בכת"י זה לא נזכר עניין קידוש במקום סעודת פת בלבד [כנוכח במע"ר] ולאידך נמצא בו איסור אכילת אוכלין שתחת המטה, והעובדא ע"ז שהשליך הצוקער. מסתבר כי כת"י זה [או אחר שהועתקו זה מזה כאמור] היה לפני הגר"א יצחק אייזיק חבר זצ"ל, אשר בספרו בנין עולם או"ח סי' ח' מחמיר מדנפשיה בקידוש במקו"ס כנ"ל, ולא מזכיר דבר מהנהגת הגר"א בזה, ולאידך ביו"ד בס"י ל"ג מביא "כתוב בהנהגות רבינו הגדול הגאון מוהר"א ז"ל מוילנא שאסר בדיעבד צוקער שהיה מונח בתיבה שישן עליה אדם וצויה להשליכו לנהר", דין זה נמצא רק בכת"י הנ"ל כאמור. (ונתמך מתומעש"ר ובנין עולם). [וכך באו"ח סי' י"ב מביא הנהגת הגר"א לגבי פיוטי יוה"כ, המבואר ג"כ בכת"י הנ"ל].

27 הרב דוד קמנצקי, תורת הגר"א, תשע"ח, עמ' תקכד. י' תבורי ('סידור הגר"א' בתוך: הגר"א ובית מדרשו, עמ' 14) מצאם רק בתוספת למהדורה הרביעית של הסידור, בשנת תקפ"ד. הוא כתב כי שם הוסיפו ב' תוספות לדיוקים אלו, האחת מתייחסת לנוסחת הגר"א בברכת המינים, כי לדעת הגר"א יש לומר "כרגע תאבד" בלשון יחיד, כי לפי הגר"א קאי על הרישעה ולא על הרשעים. והשניה להשטטת תיבת "על" בנוסח חתימת הלל [שהיא נגד רוב ס"י] כי "גם הרב אבודרהם והרב רמ"ד (!) וגאונים אחרים לא גרסו מלת על". יש לציין גם כי בניקוד ושבחך, שינו מדפיסי נהורא את הניקוד המופיע בדיוקים, זאת עוד לפני שיצא לאור המעש"ר עם השגת מוהר"ח: לדברי האו"א (השלמות עמ' תרא) זה מורה כי "ברור הדבר שהיתה אצלם שגורה הנוסחה ושבחך ולכן תיקנו בדיוקים הנ"ל" [זו טענה מוזרה לכשעצמה, לומר כי מדפיסי ה"נהורא" שגורה בפיהם נוסחת הגר"א יותר מהגרמ"מ והגר"ב שניהם תלמידי הגר"א. דעתו של ר' סעדיה בעניין אינה ברורה, כי תיבה זו נמחקה מהכת"י ור' בסוף המאמר בהערות לעמ' מו ותרא].

הספר "מעשה רב" [דפו"ר תקצ"ב], ע"י הגר"ר יששכר בער מו"ץ דווילנא²⁸.

בהסכמת מוהר"ח מוואלאזין למעש"ר כתב: "ואשר שאל אם ההנהגות מכוונים. מהם לא ידעתי כלל, ואשר ידעתי מכוונים המה, זולת אשר כתב 'ושבחך' ביו"ד ובסגול. אמת כן הדפיס הרב החסיד מוהר"מ מענדיל נ"י בבאור הש"ע, אבל השומעים שמעו וטעו. ואני דקדקתי בשמעי מפה קדוש ושבחך בלא יו"ד ובחטף פתח. ואשר כתב לקרות כפ' זכור זכר בשש נקודות. אני שמעתי מפה קדוש שקרא בחמש נקודות. ולא ידעתי אם השומעים שמעו וטעו לומר בשש נקודות או אולי בזקנותו חזר בו. יחקור נא לעמוד בזה על האמת", עכ"ל. כלומר מוהר"ח מפקפק בשניים מן ה"דיוקים", באחת ברור לו שיש טעות ובשני מסתפק על שינוי דעת הגר"א בזה. נראה מלשונו של הגר"ח כי היה פשוט לו שמקורות הדיוקים הם מרשימותיהם של "שומעים" כלשהם. הגר"ר יששכר בער עצמו, למרות שראה פני הגר"א, ולדברי עליות אליהו אף התפלל בצעירותו בכוף ימי הגר"א בבית מדרשו, מ"מ מתוך פירושו למעש"ר 'פעולת שכיר', נראה כי ההנהגות לא נכתבו על ידו כ"מעשה רב", אלא הועתק וסודר מרשימות שונות של תלמידים²⁹.

מעניין הדבר, כי כאשר ניגשו מהדירי האו"א לדון בתיבת "תאבד" על פי נוסחת הגר"א "וכל הרשעה", הם כותבים (עמ' 1) כי מסבא רנ"ה [תרנ"ה] ואשי ישראל [תרע"ג] גרסו בלשון יחיד, אבל בתוכעש"ר משנת תרמ"ד מפורש שלא כדבריהם [ושייך שפיר יאבדו (לשון רבים) דרשעה דסט"א הכל בפירווא], ונתמכים ב"א בן הגר"א (המובא באשי ישראל שם). הם מתעלמים מהמשנים הראשונים בעלי סידור נהורא המתבססים על תפילת ר"ה "וכל הרשעה כולה כעשן תכלה" בפעל נקיבה יחידה. "וראוי לגעור על אותם האומרים וכל הרשעה כרגע יאבדו שמהפכים דעת הגאון". האם כאן גם הסי' היו שיקול? [למרות שאצל ס"י איתא "וכל המינים" או "וכל עושי רשעה", שבודאי היא בל' רבים]. נראה פשוט כי הגר"א כלל לא התייחס לתיבה זו, ויש כאן מחלוקת קלאסית ב"שינוי נלווה" היוצא מנוסח הגר"א. קשה להכריע בזה, אבל ללא ספק שע"פ דקדוק היה ראוי לשנות לל' רבים, וספק רב אם פתורנו של מע"ר בית יעקב [נדסט"א הכל בפירווא, והוא מהגר"י משקלאור] היה מתקבל אצל הגר"א. וע"ע אדרת אליהו בראשית א' א' על המילים שמים ומים. ולסיום אגיד, כי באדר"א בלק כד, יז מהדוש"ת איתא ז' לשונות בברכת למלשינים מלשינים וכל עושי רשעה וכל אויבי עמך תעקר תשבר תמגר ותכניעם, ע"ש (ישור' שרמוז לזה בהע' בסידור), ומבוי' דהיה אצלו הנו' עושי רשעה, וכן אויבי עמך, ותכניעם בל' רבים. מעתה, האם דעת הגר"א מבוררת לנו?

28 סביר להניח כי מסדר המעשה רב פשוט העתיקם לספרו. וא"כ אין למנותם כב' עדים, הדיוקים לגרמ"מ ומעש"ר להגר"ב, כיון שממקור אחד שאבו. ע"י סנהדרין לד א', ושם לו א' אב ובנו הרב ותלמידו אין מונין להן אלא אחד.

29 ראה למשל באות קל"ד [על ניקוד זכר]: "כן העידו רבים וכן שלימים. אפס הגאון מוהר"ח מוואלאזין אמר ששמע מפה קדוש וכו', ואולי בזקנותו חזר בו. ואנחנו שמענו בעוד חיים חיותו ואחר פטירתו לחיי עה"ב מכל העומדים לפניו שקרא בשש נקודות ודאי נתחדשה הלכה אצלו בזקנותו כדברי הרב". או באות לה' שכתב בעצמו שלא הבין הכוונה במעש"ר, כן באות מח' מביא השגת מוהר"ח לגבי קריאת ושבחך, ונראה כי לא ידע בעצמו. באות קי"ז על דברי המעש"ר בשם ר"ח כ"ץ, כותב 'אם יצאו הדברים וכו'. גם על עדות ר' בנימין על קידוש לבנה במעש"ר אות ק"ס: "נוסח קדוש

מכיון שכל המידע מנוסחאות הגר"א יש לנו רק מכתבי תלמידים, לא פלא שישנם סתירות שונות ודעות מנוגדות בהנהגות הגר"א עצמו. לדוגמא: נוסח הברכה 'שעשה לי כל צרכי'. הגר"מ הדפיס 'שעשה לי כל צרכי, בלשון עבר. ע"פ סוד" [וכך במעש"ר, אך כדרכו בהשמטת הטעם. אבל באמר"נ ברכות ס ב' נתן טעם ע"פ "לשון מקרא" בתהלים]. אבל בכת"י ר"ס: "העושה לי כל צרכי היה אומר, ולא שעשה אף שיש בו סוד"³⁰. כלומר, יש לאומרה בלשון הווה (בינוני) כמו שאר כל הברכות [שנות אליהו ברכות פ"ו ואמר"נ שם]. הרי יש לנו כאן דבר והיפוכו.

דוגמא נוספת הממחישה את עניין הסתירות בדעתו בזה, היא בחתימת ברכה זו גופא. 'הגומל' או 'גומל' בפירוש הסידור מכת"י ע"ד הקבלה [שהדפיס לראשונה רנ"ה הלוי, וסודר קודם לכן ע"י הגר"ש מלצאן] מתבאר במפורש כי הנוסח הוא "הגומל"³¹, וכך גם לשונו בביאורו לש"ע (סי' מ"ו): "ומאלהי נשמה מתחיל סדור הברכות עד הגומל כו'". וכך בהגהות הגר"א בסוף מסכתא ד"א רבה. הנה ג' עדים שמכתב יד קדשו. ואילו אצל תלמידיו מצינו להיפך: בשנות אליהו ברכות פ"ו: "מכאן שאין צריך לברך הגומל חסדים אלא גומל וכן בכל ברכה". וכך באמרי נועם לברכות לח א' וס ב'³².

לבנה ששמעתי משם הרב ר' בנימין משקלאב משם רבינו זצ"ל אפס לא אשתמיט שום אדם מהעומדים לפניו לומר שנהג כן וכו'. [נראה בחי"א (דפו"ר תק"ע) נשמ"א כלל קיט: 'ושמעתי שהגר"א הקפיד שלא ימלוך עד אחר ערבית, והנה כל המשמשים אותו שראו מעשיו כבר הלכו כולם לחי עולם הבא ולא נודע טעמו']. הלשון "אשר ראה בעצמו", שבמבוא עמ' 19, לקוח כפי"צ מלשון הקדמת המעש"ר, "ראו עינינו", אבל בפשטות הכוונה לתלמידים שמהם סודר המעש"ר [וכוונתו רק להעמידם כ'מעשה רב' שנהג בעצמו לעומת הוראות שנתן לאחרים ע"ש], אבל לא נראה שהמסדר עצמו, בעל פעול"ש, כתב הנהגות הגר"א ע"פ ראייתו. [נראה לשון המעתיק שהעתיק מכת"י ר' סעדיה: 'עד כאן העתקתי מכ"י הרב...אשר יצק מים ע"י רה"ג החסיד ז"ל ושאל ממנו וראה כל זה והרבה מהם ראיתי בעצמי וג"כ שאלתי מאדומ"ו ז"ל ושמעתי מפיו הקדוש'].

30 ידיעה זו לא הובאה כלל (!) בסידור, עמ' ז. שם כתבו: "והגירסא העושה לי היא משינויי רז"ה". מעתה כבר מובן מדוע התעלמו מהידיעה החשובה הנ"ל.

31 ז"ל: "הגומל חסדים. ה' חסדים. ויהי רצון השני מס"ט דה' גבורות שהן שומרין מכל רע". מפורש כי דרש 'הגומל, לחמשה חסדים, אל מול ה' לשונות של גבורה ביהי רצון השני: אדם, חבר, שכן, פגע ושטן. וכמבואר בביאורי אנדרות ברכות טז ב' (מקור נוסח 'יהי רצון זה). כך גם כתב רנ"ה. [ודברי האז"א בהשלמות (עמ' תקצב) בעניין זה צ"ע].

32 ואם צריך להכריע, מסתבר יותר שהעיקר כהנוסח שמכת"י קדשו, ולא הנוסח של תלמידיו, ובפרט שלא נודע שם. ואכן כך בחר הגר"ה, ודחה הראיה מהשנו"א. וראה גם דברי רא"ל פרומקין שתמה על השנו"א הזה. מדוע בסידור בחרו באפשרות השניה, ולהדפיס בסידורם "גומל"? האם הכרעה זו נעשתה משיקולים עניינים, או שמא ה"סידורים הישנים" היו שוב בעוכריהם? [בכל ס"י אי' גומל, ונוסח "הגומל" נשתרש מסיפורי החסידים (עמ' ט)].

בהשלמות עמ' תקצב, כתבו: "על כרחך צ"ל בזה שגירסת הסידור אינה בדוקא שהרי סו"ס עיקר עניינו הוא הפירוש". מעתה, אחר קביעה זו, כמה נוסחאות המבוססות על סידור כ"י נופלות? כמו

הסיבה לסתירות הרבות בעניינים אלו אשר כולם מפי התלמידים, הם בד"כ אחת מן השתיים [כפי שהוזכרו בדברי הגר"ח הנ"ל], א' אי הכנה מלאה של תלמידי הגר"א את רבם, שמועות שוא וכיוצא. ב' שתי הדעות אכן הושמעו ע"י הגר"א, אמנם היו בתקופות שונות. חזרות, אף בעניינים חמורים יותר, מצויים לרוב בתורת הגר"א, אשר ככל שהזקין נתוספה בו חכמה כמאמר רז"ל, כפי שמוכח בחיבורו ההלכתי הגדול על השו"ע³³. אלא שבנושא זה הדבר מסתבך: אין אפשרות לדעת בילדותו מאי קסבר ובזקנותו מאי קסבר³⁴.

דוגמאות לסתירות בנוסחאות מדברי הגר"א ותלמידיו

(עמ' ד) 'אפילו שעה אחת', בביהגר"א מ"ו שלל, ובהגהות לש"ס ברכות ס ב' הוסיף³⁵; (עמ' יג) 'והערב' כהמשך ברכת התורה, סידור כ"י וביהל אור שהוא ברכה אחת, אבל בס' מעשה תורה ובאור חדש משמו, דיש ג' ברכות התורה; (עמ' יב) אמירת

למשל נוסח ברכת "שלא עשני גוי" (עמ' ו) המבוססת על סידור כ"י, כשהיא נוגדת דברי הגר"א (שמכת"ק) בביאורו לשו"ע סי' מ"ו "שעשני ישראל".

בכלל ראוי לחקור יותר עניינו של סידור כ"י זה, האם מדובר בחיבור אותנטי אשר הגר"א כתב פירוש לפי סדר התפילה, או שאי אלו הערות ממנו נתחברו ע"י העורכים. את החומר סידר לדפוס הגר"ש מלצאן, ומסרן לבנו ר' יצחק, הוא נתנם לרנ"ה הלוי. בהסכמת ר' מאיר ברלין לרש"מ כתוב כי מצאו בין ליקוטי כת"י הגר"א והגר"ל. בעליות אליהו לא מופיע כלל חיבור זה. אין לפקפק ח"ו בעיקר הדברים, כי נראה כי ממקור קדוש יצאו, אבל לגופם של דיוקי לשון הנוסחאות שם, יש בהחלט מקום לברר יותר. [יש כאן לציין, כי הגר"ש מאלצן כתב הקדמה ארוכה לסידור זה, ולא נדפסה מעולם בסידור, והגר"מ שטרנבוך הדפיסה בספרו הלכות הגר"א ומנהגיו כ"מאמר על שינוי נוסחאות". במאמר זה הביא הגר"מ מדברי פאת השולחן שתוקף את אלו המשנים נוסחאות הסידורים, וע"י שם ווגמאותיו (לישועתך ה' קיינו, ולהעבירים על חוקי רצונך, ולעולם לא נבוש), שכמובן לא נמצאים באז"א].

33 ראה באריכות: 'ישראל לט עמ' תתקנ ואילך בנוגע ל"ביאורים" וה"ליקוטים" שבביאור הגר"א. וראה 'ישראל לט עמ' תרסב ואילך בנוגע לסתירות בין מעש"ר לביהגר"א. במבוא אז"א כתבו כי נקטו לעולם עיקר כדברי מע"ר מפני שהוא לשון אחרון. אבל אינו מדויק, כי ההנהגות נכתבו מתלמידים שיתכן ששימשוהו בצעירותו. ראה הערה הבאה [נ' יששכר בער, שלדברי על"א התפלל בקלוז' עם הגר"א לשת זקנותו, לא כתב ההנהגות מפי עצמו כנ"ל הערה 29]. מלבד זאת, ראה בסוף המאמר בהערות למבוא עמ' 19.

34 לאנדיקציה מסוימת, מצינו בכת"י ר' סעדיה המחייב ליטול ידיי בקובע לשתייה, כך הוא דעת הגר"א בביאורו לעומת השנו"א שפוסט מנט"י. לדברי הגר"י משקלאב בהקדמתו לפאה"ש, דברי שנו"א עיקר כיון שהם סוף דעתו, ולא ביאורו הנכתב בצעירותו. הרי לנו כי הנהגה זו הכתובה בכת"י ר"ס לקוהה מתלמיד ששימש לפני רבו בצעירותו קודם חזרה. (ראה באז"א עמ' צב). כך גם תיבות אפילו שעה אחת דלא גרסם הגר"א כמבואר בכת"י ר"ס (עמ' ד), ואילו בהגהותיו לש"ס הוסיף, וההגהות נכתבו בדקנותו כמ"ש בפאה"ש שם.

35 למרות שבאז"א נקטו בכ"מ ככלל של ר"י משקלאב בהקדמת פאה"ש כי יש להעדיף פירושו והגהותיו שהם מזקנותו על פני ביאורו לש"ע שנכתב בצעירותו, כאן העדיפו שלא לגרוס תוספת זו. האם השיקול שעמד לנגד עיניהם הוא "דברוב ס"י ליתא"? [נר' בסוף המאמר בהערות שם].

לשם יהודי, במע"ר כתי"ס שלל [וכך באשי ישראל], ביהל אור הודה במקצת, ובאדרת אליהו דברים א' ו' לא שלל [ובהגש"פ של הגרמ"מ ישנן]; (עמ' ו) 'שלא עשני גוי', כ"ה בסי' כ". אבל בביהגרא מ"ו מצדד 'שעשני ישראל'; (עמ' ה) 'הנותן לשכוי בינה'. כ"ה בביא"ג ברכות ס ב"כ. אבל בדיוקים איתא 'אשר נתן'; (עמ' ז) 'שעשה לי כל צרכי', כ"ה בדיוקים ובאמר"נ, אבל בכת"י ר"ס - 'העושה לי'; (עמ' ח) ברכת ליעף כח. בסכ"י איתא, ובתומעש"ר שלא אמרו; (שם) נוסח יה"ר. בביא"ג שבת קד ב' בלשון רבים, ובביא"ג ברכות ס ב' בלשון יחיד; (שם) יה"ר. ברכה בפנ"ע, אמר"נ ברכות מו א', אבל בביא"ג ברכות ס ב' מפורש לא כך [ר' לעיל], וכ"מ בביהגרא מ"ו סק"ד; (עמ' ו) מלביש ערומים קודם פוקח עורים. סידור כ". אבל בביהגרא מצדד לא כך; (עמ' ט) 'הגומל חסדים'. כ"ה בסכ"י והגהות ד"א רבה, אבל בשנו"א ואמר"נ 'גומל' בלא ה"א; (עמ' טו) פסוקי עשיית הקרבן. ויכוח בין הרנ"ה לרש"ל מהי כוונת ההנהגה הכתובה שם³⁶; (עמ' נב) 'ואשי ישראל'. בביהגרא ק"כ קאי אלעיל, ובפירושו על יעלו"י קאי אלמטה; (עמ' ג) 'כרגע תאבד'. כ"ה בסי' נהורא, רנ"ה ואש"י. אבל בתומעש"ר בית יעקב ובכת"י ר"ס 'כרגע יאבד'; (עמ' צב) נטילה ביד א' לשותה, ביהגרא אמר"נ וכת"י ר"ס מחייבין, אבל בשנו"א פטר; (עמ' תמ) 'בטוח אני בזאת'. סי' אוצה"ת ודרכי חיים. והאדר"ת מקיים 'בטוח אני באלו'; (עמ' קה) 'וחסרוני'. כ"ה במע"ר כתי"ס ובהגרא, אבל בשנו"א 'וחסרוני'; (עמ' קז) ברכת הים הגדול, בביהגרא שתק לשו"ע סי' רכ"ח, ובאמר"נ נד א' כתב שהוא רק אליבא דר"י; (עמ' כו) ניקוד תיבת 'זכר', מע"ר כח וקלד בשש נקודות. ובביא"ג בכורות ח ב' [ובפי' ר"א בהגרא] בחמש; (עמ' שעב) 'קדשנו במצותיך', באמר"נ לאומרו קודם 'והשיאנו' [ר"ה כמו יו"ט], סתימת מע"ר למ"כ; (עמ' מו מזו) 'דעה בינה והשכל', אמר"נ. אבל בשנו"א 'חכמה בינה ודעת'; (עמ' לד) מח' פעול"ש ושערי רחמים בכונת המע"ר לגבי עניית אמן באמצע ברכות ק"ש³⁸; (עמ' שלז) האם לדעת הגר"א א"א

36 מקור זה לא הובא כלל באו"א (עמ' ה ו). ראה להלן אודות למידת הנוסח מציטוטי אגב בפירושי הגר"א.

37 במהדורות ראשונות (תשנ"ח, עמ' יג) כתבו: 'והפשיט וכו'. מע"ר י"ב ושערי רחמים י"ד (ודלא כהבנת רנ"ה ומקצת מפרשי מע"ר). הכוונה לדברי הגר"א שלמה הכהן מוולנא, שכ' כן בפירושו דברי שלמה על המעש"ר, ובספרו בנין שלמה בסי' א'. כפי"נ בעקבות בקורת כי לא הוסבר מדוע העדיפו הבנה זו על פני זולתה (ראה: 'עוד על סידור הגר"א', משה דוד צ'צ'יק, המעיין תמוז תשס"ז. עמ' 83. כאמרו מתייחס למהדורה החמישית של הסידור, משנת תשס"ה) הוסיפו: "וכבר השיג עליהם באריכות ר"ש לוריא במכתבו לרנ"ה שנד' בקובץ ישרון ט"ז". מאסף זה נדפס רק בשנת תשס"ה! יש לציין כי הרנ"ה בסוף ח"ב מסידורו (שנת תרנ"ח) הדפיס לוח תיקונים לחלק א' (משנת תרנ"ה) בו מביא את ב' תיקוניו האחרים של הרש"ל בשמו (דף קנ"ו ע"ב, "קיבלתי מכתב מהרב רש"ל נ"י...ע"כ ודבריו ולפי"ז כל המאמר מוטעה וכצ"ל...", וכן שם בדף קנ"ח ע"א), כפי"נ לא קיבל הרנ"ה דעתו של הרש"ל בעניין האמור.

38 לא נזכר בסידור (עמ' לד ומב) הידיעה כי במע"ר בית יעקב תרמ"ד איתא: "במעשה רב אות לה כתוב שמוטר לענות כל אמן אפילו לאחר יוצר אור חוץ לאחר שפתח שירה חדשה. וכאן במעש"ר

כלל ותערב, או רק אין משנים החתימה. ויכוח בין פאה"ש לאשי ישראל; (עמ' כא) 'ברוך מרחם על הבריות', לדעת ר"ש מלצאן ל"ג ליה להגר"א, ורנ"ה בסידור דף מז ע"ב כתב שאינו מוכרח; (עמ' שמא) מח' בין מע"ר לתומע"ר מהו שש"י ליום ראשון דחוה"מ"פ; (עמ' יא) 'מקדש את שמו ברכים', תיבת 'את', ר' בהערה שינוי בין נוסח מעש"ר לתומע"ר והדיוקים, (או"א שינה בזה במהדורותיו השונות). [ובא"א מבוטשטש סי' מו כתב: "שמעתי בשם הגאון מו"ה אליהו ז"ל מק"ק ווילנא יצ"ו לומר הנוסח המקדש שמו ברכים"].

דברי הגר"א בהוכחת נוסחאות ב"דרך אנב"

היות והגר"א לא הגיה את שיבושי הסידור באופן שיטתי כאמור, אין לנו אפשרות לדעת מהי הגירסא הנכונה לפי דעתו³⁹. עדות לכך אנו רואים מהסתירות שבדברי הגר"א עצמו כשמעתיק מלשון הברכות בדרך אגב, וחזינן שלא הקפיד על הנוסח המבורר לו. לדוגמא: נוסח ה"היי רצון" שאחרי ברכת "מעביר שינה". בכל הס"י הוא בלשון יחיד. ורש"ס שינה ללשון רבים ע"פ דין הגמ' בברכות (דף כט: ד) "לעולם לישתף איניש נפשיה בהדי ציבורא". מהו "נוסח הגר"א" בזה? ובכן, בביאורים לכמה אגדות לשבת קד א' כותב בדרך אגב לשון רבים ("והענין שעל האדם להתפלל וכו', כמו שאנו אומרים יהי רצון וכו' שתרגילנו בתורתך וכו'). לעומת זאת, במקום אחר, פחות ב'דרך אגב', אלא במקור הברכה ממש, בביאורי אגדות ברכות ס ב'כ⁴⁰ כותב ג' פעמים בלשון יחיד ("ואל תביאני כו' ותנני היום כו' לחן כו' ותגמלני כו'"). וכ"ה בפירוש שם מבנו הר"א). שני המקורות מיוחסים בשווה לנעתק מכת"י קדשו. אולי אחד מהם הוא טעות המעתיק⁴¹, אבל מסתבר יותר כי הגר"א לא דקדק בכה"ג להביא את הנוסח המדויק,

כת"י [מהגר"י שקלאוו] כתוב אף לאחר שפתח שירה חדשה". ובאמת אין מקור ברור כ"כ לחלק בין שירה חדשה לשאר ברכות ק"ש (ר' עמ' מג. וע' תו' ברכות יג ב'). גם זה סתירה בהנהגות הגר"א. ואמנם בכת"י ר"ס (לא הו' באו"א) באמת משמע כהבנת השע"ר.

39 זאת מלבד התמודדות עם בעיות שונות בהעמדת דעת הגר"א מול המחקר. כגון נוסחת ולמשומדים, אשר הכיתה תיבת 'מינים', לולא הצינזור, ואילו דעת הגר"א כפי המובא במעש"ר בית יעקב דאין לומר מינים כי אי"ז לשוה"ק וכו' (עמ' מט), או נוסחת שעשני ישראל (עמ' ו. ראה סידור אוצה"ת שם). [למרות שודאי היה מודע לצינזור, ודבריו במע"ר קצ"ח לומר לא ישכנו ערלים, הבאה כפי"נ לשלול צינזור תיבה זו ל"רשעים" או "כותים". ועי' פירושו אדרת אליהו דברים יב, ט כי קטע זה מכונן לבית המילה, ועל כן בדוקא הוכרחה להיות כתיבת "ערלים". מעניין כי באו"א שם נמנע פעמיים בציטוט מלא של תיבת ערלים, מה שמוכיח כי הצינזורה היתה בעוכריהם על כך. וע' גם בחידושי הלכות שבת יא א']. או דעתו 'זכר' בשש נקודות נגד כל החומשים הישנים כולל הכתר (ראה: 'מקראות שיש להם הכרע', מרדכי ברויאר, מגדים י', שבט תש"ן]. [למרות שבסידור רצו לנקות "שיבושי המתקנים", אבל שיבושי צינזור קנו שביחה, וראה למשל בעמ' רכט לעלוכת נפש תנאים נקט, ועוד].

40 מקור זה לא הובא כלל בסידור (י) בין בהערות (עמ' ח) בין בהשלמות (תקפח).

41 אם באנו להכריע בזה, סביר יותר לייחס את הטעות לביאורי אגדות דשבת מאשר את הג' פעמים של ביאורי אגדות דברכות. ובפרט, שבנוסח הביאורי אגדות לשבת כתוב "בתורתך", עם יו"ד, ל' רבים שתי תורות, ונוסח זה לא שמענו, א"כ מסתבר שטעה המעתיק באותיות, או שלא סבר שישתנה

וכפי שנהג בכל ביאורו לשו"ע שפעמים רבות מביא ציטוטים של גמ' בבלי וירושלמי באופן שאינו מדקדק לשון התלמוד שלפנינו⁴², ולא נתכוין כלל להגיה ולגרוס בזה גירסא חדשה⁴³.

בוא וראה כמה "ערוכה ושלמה" משנתו של הגר"א בתחום זה. בסידור (עמ' ו) העירו כי לא היו מדיסטים ברכת "שעשני כרצוני", שלא נזכרה בתלמוד, לולא שנזכרה בדרך אגב בפירושו הגר"א על ספר יונה. כמה שינויים הוספות או השמטות שבסידור היו מקבלים פנים חדשות אם הגר"א היה מצטט בספריו השונים בדרך אגב מנוסח התפילה? מדוע שלא נלמד מכך יסוד כי אדרבה, יש מקום לחדש ברכה שלא נזכרה בתלמוד, ואם נתקבלה כמנהג אזי יש לאמרה, וכמ"ש בביהגר"א סי' מ"ו "והנשים כו'.

דברי חסידים

המשמעות וילמדו ממנו נוסח התפילה. [גם באמרי נעם (הנכתב ע"י תלמיד לא נודע למי) ברכות מו א' כתב בלשון רבים "תרגילנו בתורתך" וכך הלשון בסידור כתי", ואולי משום כך ראוי לשנות עפ"י הגיוסא בסידור? אולם כבר מצינו שמוסיפים יו"ד בכדי להטעים ההגיה, ראה בעמ' כב תחיבת "עבדיך" בכתוב בסידור כ"י מלא יו"ד להטעים את הסגול (וכן בעמ' קו ליהנות)]. גם משמעות נוסח הגר"א בסוף מס' ד"א רבה נראה כי ברכה זו בל' יחיד נאמרת כבכל הסי' קודם שינוי של רש"ס.

אבל באז"א בחרו באפשרות השניה, להציג הברכה בל' רבים, וזאת על סמך הנוסח בסידור כ"י והציטוט האמור בביאורי אגדות דשבת (השלמות עמ' תקצא). האם השיקול ענייני? הלא במדה שווה יש לסמוך על נוסח הגר"א בד"א רבה, וביאורי אגדות ברכות, ולומר כי הנוסח בסידור כ"י אינו בדוקא כי עיקרו הוא פירוש (כמו שכתבו בעצמם בסמוך בעמ' תקצב). נראה יותר שהשיקול שהנחה אותם הוא הכלל שהעמידו בתחילת סידורם - כי במקום שישנו רש"ס ור"א ור"ע ונתקבל שינויים, לבטח כי הסכים עימם הגר"א...

מעניין כי לגבי נוסח היה"ד השני בחרו להעתיק בלשון יחיד. טענתם (השלמות עמ' תקצא): "בעניין היה"ד רצון השני לא מצאנו מקור לנוסח הגר"א, אך היות וברוב הסידורים שבסוף ימיו הוא מופיע בלשון יחיד... ניתן להניח שכך היתה גם דעתו, שאל"כ היו מעירים על כך כותבי הנהגותיו". למידה קלושה מ"שתיקת התלמידים", ור' להלן בפרק על נוסחאות ע"ד הקבלה כע"ז על שיר השירים. ואמנם כאן ישנו גם מקום לפקפק, כי באמת כל האפשרות לחלק בין שני היה"ד הוא כמו שכתבו הם לחלק בין קבועה לרבים כמ"ש מג"א סי' ק"י ותקס"ה, אמנם בביאורי אגדות דשבת המשמעות היא כי דעת הגר"א דשניהם נתקנו לאמרו בשווה ע"ש (אף שהיא הבנה מחודשת, ומצינו לו כמ"כ בשנ"א פ"ד כי אמירת שירת הים בפסוד"ז היא מתקנת אכנה"ג, ובפ"י לשה"ש פ"ב על אין כערך, ובחי"א משמו על נשמת), וא"כ דין הוא שיהיה בלשון שוה, יחיד או רבים.

וגם במקרא: בפ"י על ישעיה יב א' איתא "הה"ד ביום הניח ה' אלהיך מעצבונך ומגדן ומן העבודה הקשה", אבל לפנינו בישיעה יד ג כתוב הניח ה' לך מעצבונך וגו'.

טענה זו, כבר נמצאת בסידור גופא, ראה בעמ' יא [מקדש את שמו ברבים], ובהשלמות בעמ' תקצב [גומל חסידים]. מדוע אי"כ הכריעו כי נוסח הגר"א הוא "רופא כל בשר", בהשמטת תחיבת "חולי" (נגד רוב ס"י), משום שכך מציא בביאורי אגדות לבכורות [בדרך אגב כמוהו]? או לכתוב "חסידונך" בנ"ו (עמ' קה) משום דכך איתא בביהגר"א סי' ר"ו, כשהגר"א כותב זאת בדרך אגב כשמציין לגמרא, וכ"ה באמת נוסח הגמ', אבל אינו עניין לנוסח הגר"א! גם בעמ' נט הנוסח "וקלקל מחשבתם", ע"פ ביהגר"א לאסתר [שאינו מכת"ק], אף שהוא נגד כל ס"י ונגד נוסח הגמ', ובעצמם כתבו "צ"ע אם ניתן להביא משם ראיה".

טור שכן נהגו", וכדבריו לגבי ברכת ליעף כח: "אך המנהג כו'. כמ"ש בירושלמי ובמ"ס מנהג עוקר הלכה ובכמה מקומות בש"ס⁴⁴. האם ניתן ללמוד ממה שבשנות אליהו מתייחס לפיוט של פורים, ואף מתקן בו נוסחתו, שיש לאומרו, לעומת דברי מע"ר השולל אמירתו כלל ועיקר (עמ' תנ). או מביהגר"א לתיקון ת"ע קלט ע"ב וע"ג הכותב 'כתר יתנו ל' כו' המוני מעלה מלאכים' שהם ביצירה, אבל בשבת מתגלה הבריאה' וכו'. האם מעתה נאמר קדושת 'כתר' במוספי יו"ט?

אגב גם נציר, כי בפירושו לישעיה (מכתי"ק) כתב בזה"ל: "ומהו קדושת היום, הניח לנו ה' אלוהינו מכל צרותינו", [ולפנינו (עמ' צו) הניח לנו ה"א שלא תהא צרה וכו']. אם אנו למדים נוסחאות מכתובת הגר"א בדרך אגב, גם כאן שומה עלינו לשנות כוונתה.

על למידה מ"שתיקת התלמידים"

מטעם זה גופא, אי אפשר בשום אופן להכריע ע"פ "מכלל לאו אתה שומע הן" להעמיד נוסח ברור של הגר"א בשאר הסידור, גם לו ידענו מהו הסידור שעמד על שולחנו של הגר"א בכל תקופה בחייו. מכיון שהגר"א לא כתב כלל לא חידושים ולא הגהות על נוסח הסידור כפי שעשה בשאר ספרי חז"ל כאמור, אין לדעת על איזה נוסח הסכים ואיזה שלל. אם ישנו "דיבור" יש מקום לדון על "שתיקה", אבל באין "דיבור" - "שתיקה" מניין? ולכן אין ללמוד דבר מ"שתיקת הגר"א" וק"ו מ"שתיקת תלמידיו"⁴⁵.

44 באז"א (עמ' ח) הביאו מתומעש"ר אות ב' כי העיד הגר"א כהנא [בעל גאון יעקב, חתן ר"א אחי הגר"א], שלא אמר ברכת הנותן ליעף כח. אבל מ"מ הרפ"סוה, כי בסידור כ"י איתא. מדוע העדיפו כאן נוסח סכ"י על פני עדות מפורשת [ודחקו שם כי רק הגר"א כהנא עצמו לא אמרה, אבל הגר"א אמרה, ודומה גדולה היא א"כ היאך נכנסה שמועה זו לתומעש"ר, וכי נכתבו שם עוד מהנהגות הגאון? ואף אם התנהג כך, היתה זו מן הסתם מדרכו של רבו הגר"א, שכמו הרבה פעמים הכריע כדעת המחבר ושלל מנהגי אשכנז שהביאם הרמ"א אם לא מצא להם סמך מהגמ']. האם נוסח הסי' היו בעוכריהם?

חושבני, כי אין לנו הכלים לדמות ברכת "ליעף כח" ל"שעשני כרצוני", דאף שיש לומר שהשלימו לנשים ברכת שבח אחרת בקבוצת ג' ברכות אלו - גוי עבד אשה, אבל הנותן ליעף כיון שלא נזכרה בתלמוד, 'מצינו עניין עשר ברכות השחר בדוקא (כמ"ש הגר"א בביאורי אגדות ברכות בכת"ק), שפיר יש מקום שלא לאמרה להוסיף עליהם [כפי שלא רצה להוסיף על י"ח שמות בשירת הים (מע"ד ל)]. ולאמיתו של דבר, אין איתנו ידוע עד מה בסיבותיו, מדוע ראה על ככה להעדיף ברכה מסוימת ולהתנגד לאחרת. ולגוף הראיה מסידור כ"י, יש לעזור כי הלא גם האר"י כתב על ברכה זו כוונות שונות, וכדרכו לפרש בדרך הקבלה מנהגים שונים, ועד"ז פ"י בסידור כ"י, ואין להוכיח ממנו כלום אם יש לנו עדות שלא אמר ברכה זו. [וראה להלן בפרק על הנהגה ע"ד קבלה במשנתו של הגר"א].

45 ראוי לציין כאן במיוחד דברי החזו"א במכתבו: "הגר"א ז"ל בביאורי הגר"א אינו מסתפק בביאור מקורו של השו"ע אלא נכנס תמיד לקבוע מסמרות בהכרעת ההלכה ומגלה תמיד דעתו ז"ל במקום שנוטה מדברי השו"ע, ודבריו ז"ל תמיד במלול ברור בלהבת אש. ומעולם לא עבר בשתיקה אם נטתה דעתו ז"ל להלכה לנטות מדברי השו"ע, ואם נמצאים מקומות מספר שהניח מלחלוק, יש באלו מקומות טעם או משום שאין הדבר מוכרע כל כך, או שאין הנידון אלא בהיור מצוה ולא בעיקר

ההוכחה הגדולה לכך היא תוספות חזרות ונשנות של הגהות והנהגות רבות שלא היו ידועות לנו עד הזמן האחרון ממש, כגון גילוי של כתי"ר סעדיה הנ"ל, או "לוח הקלויז" שהועתק מהלוח המקורי לביהכ"נ הגר"א בת"א [למרות שהיה לעיני כל המתפללים שם], ועוד רבים חדשים לבקרים⁴⁶. ישנם כמה כתבי-יד של הנהגות הגר"א שעדיין לא נתפרסמו! ע"פ אלה ניתן לשנות כמה דברים בסידור, ראה בהערה דוגמא לכך⁴⁷.

דוגמא מעניינת לאמור יש למצוא בתוספת מעש"ר, שנדפס לראשונה בשנת תרנ"ו, כמאה שנה אחר פטירת הגר"א: "בעת היות הגר"ח [מואלאזין] בוויילנא, הקפיד מאד על גבאים דביהמ"ד הגאון על מה שמוכר השמש המצוות בשבת ויו"ט, דזה הוי כמקח

הלכה". כלומר, במקומות שאין הדבר מוכרע כ"כ, או כשהנידון לא בעיקר ההלכה, פעמים שלא גילה הגר"א דעתו בבירור". והנה דבריו אמורים אפי' על הביאור לשו"ע הנכתב בעצם כתי"ק, וק"ו על כתבי תלמידים. והחזו"א העדיף שתיתקן הביאור על פני פירוש התלמידים, ראה בהערות בסוף המאמר על מבוא עמ' 19.

46 בעניין טבילה בשבת, דעתו של הגר"א ברורה לאיסור (מע"ר ועוד). באז"א (בעמ' קפו) לאחר הבאת דעת הגר"א נאמר "אבל מאידך" והביא שמועה בקשר למה שהגר"ח מואלאזין נהג לטבול. מלבד שלא ברור כלל: וכי תשתנה דעת הגר"א בגלל דעת תלמידו? והלא מצינו כו"כ מחלוקות ביניהם. [בפרט בזה, שהוא חידוש של הגר"א ללא מקור ברור, אשר גם אינו תואם את דרכו של הגר"א, שלא לחדש גזירות חדשות כשבתלמוד מפורש להיתר]. לאחרונה נתפרסם הנהגות הגר"ח מתלמידו ר' ישראל העללי מתוך כתב ידו (מוריה, תשרי תשע"ט), שם הוא כותב כך: סיפר הרב ר' אברהם שמחה [מאמסילאון] ששמע מהרב ז"ל [מוהר"ח ז"ל דודן] בזה"ל, העולם אומרים מחסיד ז"ל [הגר"א] שאסור לטבול בשבת משום שט. ובעיניו היה לפלא זאת, ואמר שאפשר שלא אמר החסיד ז"ל אלא בנהרות אבל במקואות שלנו יש להם דין אמבטאות של כלי ואין בו איסור שט. ע"כ. הרי מפורש כי הגר"ח שמע שמועתו על דעת רבו הגר"א מטעם איסור שט, ועל כן דן כהלכה ולא שייך דין זה במקואות שלנו. אבל תלמידיו מעידים כי הגר"א אסר משום חשש סחיטה, ויתכן מאד כי אם היה הגר"ח שומע זאת, היה מקבל. עכ"פ בודאי אין להביא 'מעשה רב' זה של הגר"ח בעניין זה. בהקשר זה יש לציין לדברי החזו"א: "ואין לתמוה אם הגר"ח והפאה"ש לא ידעו דעת הגר"א, כי תלמידו הגר"א בקרו את הגר"א רק ימי מספר בשנה" (קוב"א ח"ב ס"ס כ"ב). וזו ודאי ראייה לדבריו. ונה דברי הגר"ח בהסכמתו למעש"ר: "ואשר שאל אם הנהגות מכוונים, מהם - לא ידעתי כלל".

47 בעמ' קסב נוסח הברכה היא להדליק נר של שבת. אבל במע"ר כתי"ר נוסח ישראל (היה שייך לרנ"ה הלוי, וראה עליו בס' 'תורת הגר"א' לר' דוד קמנצקי עמ' קמו. כפיה"נ נכתב בשנת פטירת הגר"א, ונכתב עליו שהועתק מכת"ר ר' סעדיה בעצמו! הכתי" המקביל אליו הוא כתי"ר ר' סעדיה שאז"א מרבה להביא ממנו אחר פירסומו ע"י רד"ק) מובא בשם הגר"א שצ"ל אקב"ו על הדלקת נר של שבת. וע"ע להלן בנספח בהערות לעמ' רנב עוד הנהגה שנתפרסמה לאחרונה. נראה שמרוב עיסוק בהשוואת מאתיים הסידורים-ישנים, הונחה השוואת אחת-עשר כתבי יד של המע"ר שלא נעשתה לעת עתה. [כגון, בכת"ר ר"ס איתא "שהחיינו ואח"כ הברכה". וזה מורה כפי פשוט מעש"ר עה ותומע"ש כא (שהגר"א חזר בו, ומשמע דמעיקרא ס"ל כפי הנה"ג בכת"ס), ודלא כדברי השיח אליהו שהועתק בסידור עמ' קו. עוד איתא בכת"ס דאינו אומר "מאי בעית טפי" בפדיון הבן, אבל באז"א אין סדר פה"ב כלל].

וממכר, ואמו הגם לכבוש את המלכה עמי בבית, לעשות נגד הלכתא של אדמו"ר [הגר"א]. נושא זה של מכירת המצוות בשבת נידון בהרחבה במג"א סי' ש"ו (וכבר הוזכר באור זרוע ומהרי"ל), הגר"א בביאורו לא העיר על כך דבר, ולא היה ידוע לנו משום מקור של "תלמידי הגר"א" על דעתו בעניין זה למרות היותו ללא ספק עניין ציבורי ולא מקובל, ונראה מהתוספת מעש"ר שבימי הגר"א אכן לא מכרו את המצוות בעקבות קפידתו, ואעפ"כ לא טרחו לציין זאת אף ב"לוח" הנזכר, עד הקפדתו של מוהר"ח בביקורו בוויילנא אחר פטירתו נודע לנו ב"מקרה" כמעט, על דעת רבו.

אך באז"א מלבד כו"כ הלכות שלמות שלמדו משתיקת תלמידים, ביססו את כל הנוסח, אשכנז-פולין ישן, על שתיקת התלמידים. אולם ישנה סתירה חמורה בגישתם ל"שתיקת התלמידים": מחד, למדו מהשתיקה כי הסכים לכלל הסידור שעמד לפניו (סידור מאוחר לכל הדעות, עד שנת תקנ"ח), ומאידך העדיפו להשמיט דברים שאינם ב"רוח הגר"א" כפי דעתם איך אמורה להיות "רוח הגר"א" בזה - למרות שתיקת התלמידים. הפילות רבות נמחקו מהסידור כי "לא נמצאו בס"י" וברור להם שהגר"א לא אמרם, אף שהתלמידים לא סיפרו על התנגדותו לאותם הוספות⁴⁸.

האם אפשר ללמוד מנוסח במקום אחד על מקומות אחרים

בעמ' רכה הסתפקו האם להגר"א ששינה ניקוד הקדיש יתגדל לציר"י, כך גם בפיוט 'על הכל'. וכן בעמ' ריו בקדושת שבת תתגדל ותתקדש בתוך ירושלים עירך (ובמהדורות ראשונות היה פשוט להם בתרווייהו לנך בציר"י). [וב"דיוקים" לתיבת כרעותיה, משמע דדעתו כי פסוקים ראשונים של "על הכל" מקבילים לריש הקדיש]. לעיל (בהע' 27) הבאנו בהקשר לנוסח "תאבד" שבברכת המינים, בל' יחיד או רבים, שנחלקו בזה.

ראה גם בעמ' תמ שהעירו לגירסת הגר"א בזמירות מוצ"ש זכור זאת ליעקב, גם בסליחות צ"ל בטוח אני בזאת במקום באלה. במהדורות אחרונות נודע להם כי בסידור אוצה"ת אכן שינה כך ע"פ הגר"א, אבל פקפקו בזה. ויש להוסיף לזה דברי הגאון אדר"ת בתפילת דוד שכתב "שמעתי שלא לומר באלה (בסליחות), מפני דברי מרן

48 בעמ' שיג, בהערה על תיבת 'ישירי דוד', סיכמו באריכות כי כל ס"י 'ישירי', ונשתנה ל'בשירי', ומאז כך בכל הסידורים אחר רז"ה ור"ע ור"א. ואעפ"כ התנגד לה העיב"ץ. ומסיימים: "למרות היות הנושא שנוי במחלוקת בתקופת הגר"א, לא זכינו לדעתו בזה". ויש לשאול: מדוע לא זכינו? הלא לפי עמדת הסידור, הסידורים שהיו לפניו, ושתיקת הגר"א אליהם, מהווה "חותמת הגר"א". וא"כ כיון שקרוב לוודאי שבסידור שעמד לפני הגר"א נכתב "בשירי", ולא ראינו שנודעק על כך (כמו בניקוד פורקן למשל), ע"מ ניחא ליה! אלא ששוב עמד להם לרועץ כל נוסחאות ישנות ללא יוצא מן הכלל, וכן שהשינוי מוצא אצל רז"ה, שנוא האזור, והיפוכו בהיעב"ץ. כאן מתקשים מהדירי האז"א לעכל שתיקה מעין זו. האין כאן פירכא על כל "עמדת השתיקה"? כי איך שיהיה היה אמור הגר"א להביע דעתו, לטוב או למוטב! [נבעמ' ריו השמיטו תיבת "לו" מפני ס"י, למרות שישנו בסידור ר"ע ור"א וכפיה"ע היה לפני הגר"א ולא שמענו ממנו פקפוק. או בעמ' רס השמיטו "יום" מנוחה ע"פ ס"י למרות שבסידור ר"ע ור"א נדפס בסוגריים, מניין לנו לידע אם הגר"א השתמש בסוגריים אלו...ועוד רבים].

הגר"א ז"ל שלא לומר בזמירות למוצ"ש זכר אלה ליעקב, משום שדרשו אלה זה מעשה העגל. ולי נראה שאינו דומה כלל לשם, אלא שיותר נראה לומר כאן באלו" עכ"ל. וע"ע בס' דרכי חיים מהגר"ר חיים יעקב נפתלי זילבערבערג ז"ל המכונה ווארשוער [תלמיד הגר"ס ז"ל] (דף טז ב') שדן בזה ומסיק כי אכן ראוי לשנות הנוסח כדברי אוצה"ת.

עוד שינויים-נלווים, מהם שנויים במחלוקת: ראה בעמ' קד קה, הגר"א מחק המילים 'ונאכל מפריה' מברכת מעין ג'. לדברי בעל 'זרע גר' (לאחיו של הגר"ב בעל פעולת שכיר. הגהותיו הובאו במהדור מעש"ר ווילנא תרמ"ט) יש להשמיט גם התיבות לפני"כ 'לאכול מפריה', אבל רנ"ה בסידור הגר"א (דף קסב) כתב לא כך, שקפידת הגר"א רק בסיפא. וכך נקטו באז"א, למרות שבהגדת הגרמ"מ שקלאו ליתא גם ברישא (לא הובא באז"א).

ניקוד חי העולמים בצירי, כ"ה בכיהגר"א סי' ר"ז על ברכת בנ"ר, וכ"ה ב"דיוקים" על חתימת ישתבח. ובאז"א שינו מדעתם מכל ס"י גם בברוך שאמר (עמ' כב) ע"פ דבריו הנ"ל. היה עליהם לכה"פ להביא כי במקור דברי הגר"א, בתוספות יו"ט סוף תמיד, מפורש גם על ברוך שאמר. [גם בהג' שמן המאור, לר' מאיר מגלונא (נפ' תקפ"ט), בס' נ"א הביא דברי הגר"א לגבי ברוך שאמר]. על עוד חי העולמים שנוקד בסידור בפשיטות, ללא הערה, בפת"ח, ראה בעמ' תיו 'האדרת והאמונה לחי עולמים', וע"ע האם להגר"א יש לנקדו בצירי, או"ד שאני התם דעולמים כתיב ולא העולמים עם ה"א. וע' בס' אור חדש (תלמיד הרש"ס) שהאריך בזה, ודימהו לנידון חי העולמים דישתבח.

שינוי הגר"א ניקוד תיבת זכר בשש נקודות, נאמר במע"ר לגבי אשרי (כח) וקריאת פרשת זכור (קלד). באז"א על פי הבנתם כי הגר"א התכוין לצדד בזה לס"י נוסח אשכנז המערבי [לאפוקי פולין שבו ניסחו כל סידורים], ניקדו כך כל תיבות זכר שבסידור (עמ' סז, קפ, קפה, שכד, שפ, שסט, רט). זאת למרות שיש דעות שונות המנקדים רק במקומות מסוימים (ראה: י' פקנובר, עיוני מקרא ופרשנות ד', תשנ"ז. ועוד).

לגבי שינויו של הגר"א בברכהמ"ז מ"רחם" ל"נחמינו", ובביאורו לישעיה י"ב א' ביאר כי רחמים שייך לימות החול בחינת אב, ושבת בחינת אם שייך בה לשון נחמה, יעושה"ה. ולפי"ז היה ראוי גם לשנות בברכת ההפטרה (עמ' רכט) במקום 'רחם על ציון' לומר 'נחם' [וכ"ה באמת במס' סופרים פ"ג! אלא שהגר"א בהגהותיו הפך ל"רחם", ולכא' זהו שלא כשיטתו כאן. ואולי דהתם איירי ביו"ט יעו"ש היטב ויהיה זה ראה לדעת האז"א דביו"ט אין משנים. עכ"פ היה ראוי להציג איזו הערה בעניין זה], ובודאי בפזמון 'צור משלו' (עמ' תקעח) המיוסד על ד' ברכות דברהמ"ז, יש לשנות מ'רחם בחסדך' ל'נחם'. וכך גם בברכה מעין ג' (עמ' קד), במקום רחם ה' אלוקינו על ישראל עמך, לומר נחם ה"א ישראל עמך, וכדו'. שהרי מעין ג' לא גרע משלוש עצמים. [וכ"כ בזה השולחן להגר"ש דבילצקי, וסיים שכך הוא נוהג]. אבל כ"ז לא נזכר בסידור אף לא כהערה.

עוד שינוי-נלוה בנוסחת נחמינו, יש בחתימת הברכה, האם לחתום "מנחם ציון ובונה ירושלים" כפי שהכריעו בסידור (עמ' צו צז), או שמא כדברי רנ"ה "מנחם ציון בכנין ירושלים", וע' בהשלמות (עמ' תרח) אי ברירות בזה.

יחסו של הגר"א לדקדוק ר' זלמן הענא [הרו"ח]

הסידור, נקו מנחה, אינו מקבל את חידושי הרו"ח. האם קו זה הוא מהגר"א או תלמידיו? הנה כך כתוב בתוספת מעשה רב: "למוד קבלה היה נוטה אחר רמ"ק, ובדקדוק אחר ר' אליה בחור וקצת אחר רד"ק לבד בטעמים ובנגינות הלך אחר שערי זמרה של ר' זלמן הענעס". פוק חזי מאן קמסהיד עליה - שהלך אחריו רבינו הגר"א.

אך במבוא לאז"א (עמ' 27) הביאו מקור זה גופא כדי לנגח בו את רו"ח [מכלל הן אתה שומע לאו"]. מדוע שלא נאמר איפכא: ממה שהגר"א לא הסכים לשינוי אחד שלו (ניקוד 'פורקן' בעל הניסים, תומעש"ר בית יעקב אות יב, לפי פרשנותם שלהם שם, מכון באופן ישיר לשינויו של רו"ח), מכלל לאו אתה שומע הן! שהסכים לכלל שינויו! הלא כל שינויו היו לפני הגר"א, ומדשתק להו ש"מ קיבלם [טענה השוורה לאורך כל הסידור].

יש בנותן טעם להזכיר כאן את שינויו הגדול של הגר"א במעש"ר (אות נד) כנגד כל ס"י בניקוד 'יתגדל' בקדיש - לצירי במקום פת"ח, שאין לו חבר אחר מלבד הרו"ח. אלא שבאז"א (השלמות עמ' תקצח) מיהרו להבהיר שאין שיטתם שווה לגמרי, כי נראה להם שהגר"א רק ב' תיבות ראשונות בצירי, לעומת רו"ח ששינה את כולם. אבל באמת הפמ"ג ואחריו המשנ"ב הביאו בשמו של רו"ח כי 'יתגדל ויתקדש' מנקדין בצירי, ועפ"י כל הסידורים כיום⁴⁹.

ומה שהביאו (בהערה 28) חמש (בלבד!) דוגמאות שלא ניקד הגר"א כהרו"ח, הרי מלבד סיבות דקדוקיות ישנם עוד שיקולים בדיוקי נוסח התפילות, וגם ישנם הסברים שונים לתפילה שעפ"י גם 'חוקי הדקדוק' משתנים כמובן (לדוגמא בעמ' קמה בניקוד תיבת חבלי שינה).

וכך כותבים במבוא (עמ' 27) "בהתיעצות עם ת"ח המצויים בנושא, החלטנו שלא לקבל את חידושי רו"ח כשחלק על הנוסחאות ישנות, וזה עקב הבקורת עליו מגדולי דורו הן באשר לאישיותו והן באשר לדרכו בדקדוק". האם "קו מנחה" זה, השזור בנוסח הסידור לאורכו ולרחבו, שייך איכשהו ל"דעת הגר"א"?

49 כך גם דברי ר' סעדיה "העושה לי כל צרכי, היה אומר, ולא שעשה", שאף הוא לדעת האז"א (עמ' ז) משינוי הרו"ח. גם שינוי הגר"א בשירי דוד עבדך, הדל"ת בסגול" (סידור כ"י, נגד כל ס"י), משינוי הרו"ח (עמ' כב). וניקוד תיבת 'כל זמן' בברכת אלוקי נשמה, ניקד הגר"א בפת"ח (עמ' ה) כדעת רו"ח ולא כרש"ס ר"ע ור"א והיעב"ץ. ועוד רבים.

ממנו השגות והטחות חמורות כפי המשתמע מן המבוא דלעיל [רק לגבי שוא מרחף דעתו שהוא נח דלא כרז"ה, שם עמ' מה]. שמו של הספר דק"א הובא בסידור לראשונה רק במהדורות אחרונות בקריאת שמע.

לשון מקרא או לשון חכמים

אחת המחלוקות בין היעב"ץ לרז"ה היא אם להעדיף בברכות לשון מקרא או לשון חכמים. אז"א, נאמנים לדרכם לשלול חידושי הרז"ה, העדיפו "להחזיר" את כל השינויים ללשון חכמים. אולם מה דעת הגר"א בענין?

ב"דיוקים" מובא: "אשר נתן לשכוי כו'. ע"פ לשון המקרא (איוב ל"ח), "מי נתן לשכוי בינה". דברים אלו באים לאפוקי מנוסח הרמב"ם ושו"ע "הנותן לשכוי", וכפי כלל הברכות [שכתב גם הגר"א עצמו בשנות אליהו סוף פ"ו דברכות] שכל הברכות נתקנו בלשון הווה (בינוני). אלא שכאן נוסח המקרא הכריע לשנות ללשון עבר. וכן בהשמיטו תיבת "ברחמיו" (בסיום ברכת 'רחם' בבהמ"ז, הכתובה בכל ס"י, וברמ"א) ע"פ לשון הכתוב בתהלים. עיי' גם בביאור הגר"א ליו"ד (ס"י שכ"ח) בנוסח ברכת הפרשת חלה להפריש תרומה, וז"ל: "תרומה. כמ"ש 'תרימו תרומה', ובלשון המקרא חלה נקרא העיסה כמ"ש 'חלות בלולות' והרבה כיוצא, אבל בלשון המשנה נקרא חלה בכל מקום, וזהו שכתב [הרמ"א] או [להפריש חלה] כו'. ומ"מ נכון לברך בלשון מקרא כמ"ש ברפ"ו דברכות ר"י אומר בורא מיני דשאים ולא קאמר ירקות בלשון מתניתין"⁵².

הרי לנו כי דעתו של הגר"א היא שיש כלל בנוסח הברכות של "לשון מקרא", ומביא על כך ראיה מחז"ל. (שתי דוגמאות אלו, שונות הן, באשר אחת על ניסוח בלשון מקרא ולא בלשון חכמים, והשניה באופן הנוסח המתבסס על לשון הפסוק שעל אדניו הושתת, וראה לדוגמא [אף לגבי ניקוד, ולא ניסוח] בעמ' מה ניקוד הרש"ס כי

אז שם עט' קו: 'בקטעים אלו ולהלן ניכר שהגאון עיין היטב בכללי פסקי הטעמים של הרז"ה בסוף ספרו צהר התיבה. הגאון נוקט ניסוח דומה ובאותן מלים'. ועיי"ש עוד.
52 וכך בספר פסקי הגר"א יו"ד שם: "הכרעת הגר"א ז"ל, דנוסח ברכת חלה אשר קדשנו במצותיו וצונו להפריש תרומה, כלשון המקרא, דחלה דכתיב בקרא הוא שם העיסה, ומה שמפריש נקרא תרומה". [וע' הכתב והקבלה במדבר טו כ].
ראה עוד דברי מעש"ד בית יעקב (אות יב) "ולא היה אומר [בברכת ולמלשינים] 'המינים', שזה אינו לשון קודש רק על שם גוי ששמו היה מיאני כופר נקראים ע"ו מינים". (ראה בהקשר לזה, דברי הרמב"ן על הפסוק 'צפנת פענח', ודברי הגר"א ביא"ג על רבון כל עולמים שהוא בלשון ארמי, ובפי' המגיד מפלאצק ששיבת הגר"א [ובעיון תפילה בשם הגר"א עצמו] על תיבת ויצוב. וכמוכן זה משליך על עוד נוסחאות, וכדוגמת חתימת השכיבנו 'פרוס' בסמ"ך או בשי"ן שמאלית, באז"א עמ' קל צדדו (אחר ס"י כמוכן) בלשון ארמי, אבל להאמור עדיפא בלשה"ק, וכ"ה גם בירושלמי ברכות פ"ד ה"ה [ואין להוכיח מכל הסידורים שהעדיפו סמ"ך בשביל נוחות הניקוד כידוע]. וצ"ע מחיבת לגונות שבנחם ועוד).

בענין יחס גדולי דורו לרז"ה ראוי לציין שהפרי מגדים [שגם הוא היה דקדקן] לא זז מחבבו, מכיאר עשרות פעמים⁵⁰, וכותב עליו דברים מפליגים: "אבל הרב המדקדק הגדול מהר"ר שלמה הענא ז"ל...יע"ש וכעת אין הדיט כמוני מכריע", (סימן רט"ז). "וסידור עם דקדוק מהרב המדקדק הגדול בעל בנין שלמה ז"ל, אין כעת תחת ידי", (סימן תרפ"ב). מצווה לשכור מלמד ללמד בנו בספרו (באגרותיו, אגרת שניה), והגדיל לכתוב (ס"י תצ"ד) "ואמנם כבר האריך בעל צהר התיבה המדקדק הגדול המפורסם ודבריו אין צריכים חיזוק כידוע" [דברים אלו, בנוגע לטעמי עשרת הדברות, הובאו גם בהגר"ז ובביאורו"ל שם, והיעב"ץ בלוח ארש סי' תס"ב שפך עליו סוללה].

גם בעל הנודע ביהודה בהסכמתו לסידור ר"מ דיסלדארף המשיג על הרז"ה, בתוך הציטוט המובא במבוא שם (בהע' 15) נכתב פעמיים תוך שורות ספורות כי רז"ה "היה מופלג מאד בחכמה זו" ובנוכחי (קמא יו"ד סי' ע"ד), "וכמ"ש המדקדק הגדול ר' זלמן הענא בשערי תפלה שלו". כך גם רוו"ה שקיבל הסכמה מוחלטת מבעל החתם סופר, ושבחים מגדולים נוספים, לצערם של מהדירי אז"א (כדבריהם בעמ' 24) קיבל רבים משינויי רז"ה.

כל התייחסותו של אז"א אל רז"ה, לקוח מדברי המבוא של ר"ד יצחקי לספר לוח ארש שבמהדורתו, אשר נמשך אחר קנאותו של הגריעב"ץ, ומנסה במגמתיות להשחיר פני רז"ה ולהוכיח בערותו. איך בסידור אשר אמור לייצג את דעת הגר"א מתקבלים דבריו ללא עוררין, וכי הגר"א הלך שולל אחר דברי 'סכלותו' של רז"ה? אין מהגר"א ולא מתלמידיו התייחסות לדברי בר פלוגתתו של הרז"ה, היעב"ץ, למרות שהלה הוציא כמה מספריו בתקופת הגר"א.

מעניין מאד כי היעב"ץ, בהיותו ממתנגדי רז"ה החריפים ביותר ('לוח ארש'), זכה להיות אהוב למטה אצל מהדירי הסידור [ראה בעמ' נא ציטוט ארוך מלוח ארש, בלא קשר לדעת הגר"א. (וכן בעמ' שיט הובאה דעתו על שהחיינו בהדלקה"נ דיו"ט), כפיה"נ זה התאים לרוח הסידור שאינו מקבל כל תוספת שאין לה מקור קדום], בלא לחקור באמת על יחסם ההדדי של הגר"א והיעב"ץ וד"ל. וראה בעמ' שעב בהערה, במקום שבו 'שינה' רז"ה מנוסח אשכנז-מערבי לנוסח פולין [נוסח האז"א בכ"מ], כתבו "ובחינם שפך עליו היעב"ץ את חמתו".

לעומת זאת ספרו של הגר"א עצמו "דקדוק אליהו" אשר הושפע רבות מהרז"ה⁵¹, כמעט ולא נזכר בסידור. אם הגר"א למד בעיון את ספרו של רז"ה, היאך לא שמענו

50 מהם בסימנים: ד, ח', כ"ה, נ"א, ג"ד, ג"ו, ג"ט, קט"ו, קכ"א, ר"ו, תר"י, תרמ"ג, תרע"ו, תקפ"ב.
51 נדפס בשנת תקצ"ג בהסכמת הגרי"מ נכד הגר"א. לדברי המהדיר (יובל שילוני, מהדורת מוה"ק, תשע"ח) ניכרת השפעה של "צהר התיבה" מרז"ה על ספרו. בדקדוק אליהו ישנם ביטויים שקשה להבינם בלא שפונים תחילה לצהר התיבה שהוא המקור. גם שמות פרקי הספר לקוחים מספרו של רז"ה. [ראה למשל שם עמ' נא: 'בסעיף זה הגאון מאפיין את המילים המלרעיות בעקבות הרז"ה'.

תהלתנו אתה, בקמ"ץ ע"פ הפסוק בירמיה, אף שכל אתה ניקד בפת"ח). וכן עיי' בשנות אליהו רפ"ו דברכות [וכן באמר"נ שם, ברכות לה א'] על ברכת בורא פרי העץ, ולא אמרו פרי האילן, דאילן הוא לשון תרגום והברכה צריכין לומר בלשון הקודש אלא שבמשנה כתוב בלשון תרגום. [ועי' גם נתינת טעמו לוקונה הכל בלא וא"ו, "דקנה לעולם חסר", היינו במקרא (וראה קול אליהו פ' שלח)].

אולם דברי הגר"א אלו (שבביהגרא הל' חלה ובשנו"א הנ"ל), אבד זכרם כליל (!) בסידור אז"א, שהעדיפו "להחזיר" את כל השינויים שנעשו ללשון מקרא בחזרה ללשון סופרים (ראה עמ' קו עשבי בשמים, עמ' קז חסר בעולמו כלום, ורבים נוספים).

שינויי נוסח ע"ד הקבלה

תפילות ונוסחאות ע"ד הקבלה, הושמטו בדר"כ מהאז"א. במבוא (עמ' 25 לאורך כמה מהדורות) מתארים את תהליך הכנסת תוספות ע"פ האר"י לסידור, וכותבים שתהליך זה נתקל ב"התנגדויות לא מעטות". בהקשר לכך מציינים את התנגדותו של החק יעקב ש"יצא חוצץ נגד הדפסת נוסחאות המקובלים בסידורי התפילה".

אך המעיין בחק יעקב (סי' תפט סי"א) יראה כי דבריו הובאו במבוא במנותק מהקשרם. זה לשונו: "וחדשים מקרוב באו והדפיסו נוסח הספירה על פי הסוד וכוונת הספירות, וכו', ונתפשט ד"ז בעיני המון כאילו כל הרוצה ליטול את השם יבא ויטול, ובאמת לא נאה לכסיל כבוד, כי כבוד אלהים הסתר דבר, ואעתיק מה שכתב מהרש"ל בתשובה סימן צ"ח וכו', הרי מדבריו דאין לשנות המנהג אף בכת המקובלים, וכו', גם זו בהצנע לכת, ולא לפרסם הדבר לשנות המנהג, וכו' עכ"ל, ובסוד" מביא דברי המג"א בסי' ס"ח כי אין לשנות ממנהג מקומו, ודברי היר"ו אל תשנו ממנהג אבותיכם, עיי"ש.

הרי ששתי השגות היו לו על מדפיסים אלו: הא'. התוספות לא מתאימות למי שלא בא בסוד ה' ואינו מבינם. איסור זה נתפרש בתלמוד חגיגה רפ"ב. הב'. השינוי מן המנהג. אבל דבריו אינם שייכים כלל לתוספות של תפילות המובנות לכל נפש שנקבעו ע"י האריז"ל. וכ"ש שאין דבריו נוגעים לתפילות נקבעו ע"י רבותינו כהשל"ה והמ"א שלא שייך לומר עליהם "כל הרוצה ליטול את השם יבא ויטול"!

בסיום דבריהם בהקשר לזה (במבוא, שם) כותבים על דעת הגר"א בענין: "רבינו הגר"א שידועה גדולתו הנוראה בתורת הנסתר העדיף ברוב המקומות את נוסח התפילה הישן". הרי אומר: הגר"א התנגד לתוספות בתפילה שנוסדו ע"י האר"י, גם כשלא היה לו נימוק ענייני להמנע מאמירתם. כמובן, לא הובאה בדבריהם כל הוכחה לכך!

ואדרבה, האז"א מביא במקומות רבים תוספות ונוסחאות שליתא בס"י, אם מצאו להם סימוכים מהגר"א. כך למשל הביאו את סדר פיתום הקטרת (עמ' טז) כי ישנו בסידור כ"י, אף שמעידים כי "בכל ס"י ליתא" ומצאוה לראשונה בסידור דרך ישרה

ע"פ האריז"ל⁵³. האין זה אומר שהגר"א קיבל תוספת נוספת וארוכה 'נוסח האריז"ל'? גם "תיקון חצות" המבואר במע"ר שנהג כן הגר"א, מיוסד מהאר"י, והובא כמובן באז"א (עמ' קמט) [אלא שלא הבהת הקיצור, היו חייבים להשמיט כל תוספות ה'שערי ציון'⁵⁴, והדפיסו רק ע"פ 'שער הכוונות']. ופסקי קרבן פסח בערב פסח (עמ' שס) שנהג בהם דגר"א (מע"ר), מצאוה לראשונה אצל סדר היום ושל"ה.

וכן בתפילות שבת, 'וינחו בה' בליל שבת, בשחרית ב'ר', ובמנחה 'בס'. השינויים הובאו באז"א (עמ' קעה) למרות שליתא בס"י, משום שהגר"א בפירושו על משלי גילה בדרך אגב כי קיבל שינוי נוסח זה, המבוסס ע"ד הקבלה בלבד⁵⁵. כך גם השינוי מכל ס"י בקדושת מוסף "אחד הוא אלוקינו" להשמיט תיבת 'אחד' (עמ' רלה), מקור השינוי באריז"ל, כמו שהובא במג"א. נזכרה כשמועה שבדרך אגב בתשו' בגדי ישע סי' ל', לולא היה מובא בעליות אליהו ספק אם היינו יודעים עליו⁵⁶.

53 אגב, באורח פלא הושמטה אמירת קטורת אחר התפילה, למרות שאליבא דאיתו האריז"ל ע"פ הוזהר (רע"מ פנהס) יש לאומרה אחר שחרית וקודם מנחה. וכ"ז גרס להם על בסיס ס"י, אף שבאותם ס"י גם קודם שחרית אינו, ואילו פיתום הקטורת אחר התפילה הובא כבר בסידור רע"ג וכבדרך אגב בתוס' מגילה ד.

54 ככלל, תפילות משערי ציון הושמטו מאז"א גם אם נאמרו בבימ"ד של הגר"א, וכך כותבים בעמ' נז: "בס"י מאוחרים נדפסה במקום הרבש"ע השלישי בקשת יה"ר שמקורה בס' שערי ציון, ולכך לא הבאנוה, אך מאידך בלוח המנהגים שבקליון הגר"א מובא דבברכת כהנים לא יאמרו הקהל פסוקים רק רבש"ע ויה"ר וצ"ע", הנה לנו מקור מפורש כי מהדירי הסידור לא ירדו כלל לאמיתם של דברים במנהגי הגר"א! אבל העדיפו להניח בצ"ע...

55 שינוי זה ע"ד הקבלה לתיבת 'בס' במנחה של שבת, יצר אי ברירות לגבי המשך הנוסח אם לומר 'שבת' בלשון יחיד או 'שבתות'. בכל מהדורותיו של הסידור ישנה התייחסות ברורה לנושא, אך בעוד שבמהדורות הראשונות (תשנ"ח, עמ' רג) צידדו ב'שבתות', באחרונות (עמ' רסא) נקטו בעמדת לשון היחיד. בהקשר לזה, יש לציין כי המג"א סי' ק"י הביא בשם ס' הקנה כי יאמר ותנני בלי יחיד בתפילת הדרך (לא נזכר כלל באז"א, עמ' צא, כפיה"נ לרוב פשיטותם שהגר"א לא יסכים עם דברי סודו אלו), ומבואר בספר הקנה דאעפ"כ יאמר בהמשכו בענין כל רואינו. ש"מ כשהשינויים ע"פ סוד, מתעלים הם על כל כללי התחביר.

56 גם נוסחת נחמינו בברכת המזון בשבת (עמ' צה), התבססה באז"א על דברי הגר"א בישעיה ע"ד הקבלה, והולידו מזה כי ביו"ט אין לשנות הנוסח. הדבר פלא, כי אין ספק שע"פ הנגלה יסוד השינוי משום תחנה בשבת, כמ"ש התוס', וא"כ אין לחלק בין יו"ט לשבת [וגם מי יבוא בסודו לידע שאין כאן דין יו"ט כשבת, דיו"ט נקרא שבת להרבה דברים. וכן היה פשוט להגר"ש דבליצקי, עיי"ש בזה השולחן, ינ"ד בסוף סידור הגר"א להגר"ה שבמהדורות]. ובעמ' מה בנוסחת משיב הרוח ומוריד הטל. ובעמ' כב "הפיתום בברכה הוא ע"פ הביאור בסידור כ"י על דרך הקבלה". כשהגר"א לעולם מביא את דברי הסוד רק כסיוע סופי לטענותיו ע"ד הנגלה, כגון ביהגר"א סי' קפ"ח ("וכ"ה ע"ד הקבלה"), סי' ר"ז ("וכ"ה בבהיר"), וע' מעש"ר מח לגבי תיבת קנה הכל חסר וא"ו. בביאור הגר"א לש"ע מנעט מאד מלהזכיר מדברי קבלה (וראה בהק' הגר"ח לספד"צ), מעט נתמך על ידם, ובהתעלמות כשיש סתירה מדבריהם (רוב ככל מקומות בהם יש התייחסות לזוהר, כבר נזכר בבי"א או במג"א דוק ותשכח).

גם את 'שיר השירים' לפני קבלת שבת הדפיסו (עמ' קנד), והתנצלותם על כך היא: "ליתא בסי... אבל כבר היעב"ץ... ונראה שבתקופת הגר"א כבר נתפשט המנהג לאמרו". אין לך גיחוך גדול מזה, הלא אין ספור תוספות ע"פ קבלה נתקבלו כבר הרבה קודם תקופת הגר"א, והושמטו זה אחר זה לאורך האז"ל!

ומעתה יש לשאול: אם שינויים אלו נתקבלו אצל הגר"א, ולא שמענום כי אם בדרך אגב, מי יימר לך שלא קיבל את שאר התפילות והנוסחאות שהתקבלו ע"פ האריז"ל?

אבל באז"א, כל תוספת ע"פ קבלה שאין עליה התייחסות מפורשת מהגר"א - השומטה. לדוגמא: בברכה מ"ז (עמ' צח) ברכת 'הטוב והמטיב' מסתיימת במילים 'אל יחסרנו', בהשמטת תיבת 'לעולם', כי ליתא בס"י והתוספת ע"פ האריז"ל, למרות שהתיבה מופיעה בהגדת הגרמ"מ! וכן תיבת "קל" בברכת הזן ["כי הוא קל זן ומפרנס"], הושמטה מהאז"א (עמ' צג) מפני שהיא "רק" תוספת מאוחרת של האריז"ל. וכיו"ב הרבה מאד. כמו"כ שינויים אחרים עד"ז, כגון: קרי"ש על המטה, הביאו באז"א (עמ' קמז) רק פרשה ראשונה, כי תוספת הפרשות היא מהאריז"ל (וכ"ה בכלבו וכן נהג מהרש"ל, ובמג"א בשם רי"ו להשלים לרמ"ח). כמו"כ הפסוקים לפני קידוש שחרית בשבת שנהגו לאמרם, הושמטו באז"א (עמ' רנב), ונכתב כי אין להם מקור, אף שנזכרו בכלבו והונוהגו מהאריז"ל, או פסוקים אחר תפילת הדרך (עמ' צא). שיר המעלות ועל נהרות קודם ברהמ"ז (עמ' צב) הושמטו באז"א בלא התנצלות, היה פשוט להם כי הגר"א לא אמרה (יסדה השל"ה ע"פ האריז"ל), אמנם בכת"ר הודגש כי הגר"ח מאי אילו סיבות לא אמרן.

ומי יימר לך שהגר"א לא אמר פסוקים אלו? מדוע זה ברור יותר מזמירות ושאר פיוטים מס' שערי ציון שהגר"א הצטרף לציבור לאמרם (מע"ר רלג). להגר"ש מלצאן ז"ל [מגדולי בית מדרשו של הגר"א וממוסרי הנהגותיו] באור חדש (ובשערי רחמים) היה פשוט שאומרים הפסוקים, ורק העיר על אופן אמירתם, כי היכי דלא ליהוי פסוקא דלא פסקיה משה. [ראה בסוף המאמר בהערות לעמ' לג, על הנוסחא ב'לעילא מכל', שג"כ החליטו ע"ד עצמם ע"פ ס"י שלא לקבל נוסח האריז"ל]. ואולי למדו זאת מן הפסוקים של ברכת הלכנה וכיוצא, ששלל הגר"א במע"ר. אבל אין בזה כלל ברור.

ובכן, אין לנו אלא לשוב על המפורסמות: הגר"א הוה מירתע כוליה גופיה כשדיבר על האריז"ל, ואמר מה נאמר ומה נדבר מאיש אלוקים קדוש ונורא כמוהו. השל"ה, בן תלמידם של מהרש"ל ורמ"א (הגר"א מביאו בביאורו כו"כ פעמים, ע' למשל בסי' קכ"ג רע"ד ות"י שכותב עליו שעיקר כדבריו, ובפרט ראה בסי' כ"ה סקל"ז שנסמך עליו כמקור בעניין קבלי), הכניס שינויים של האריז"ל לסידורים. כך גם הסידור שערי ציון, אשר נזכר במע"ר "ומנגנים התשבחות הנ"ל וגם הברוך שמך שבשערי ציון שחיבר האריז"ל ז"ל, [והתנגד רק לאמירת הרבש"ע שנדפס שם בהוצאת ס"ת, שלא לומר תחינות בשבת]. המגן אברהם, שכל בית ישראל נשען על פסקיו, הרבה מאד להביא מהשל"ה

ומהכתבים מהאריז"ל⁵⁷. אין צורך להזכיר כי בבית מדרשו של הגר"א "מספרי רבותינו האחרונים היה חרות על לבו שגור על לשונו [של ר' זלמלה ז"ל מווילנא] בעל פה ספר מג"א נראשו עד סופו. הוא אמר גדול הוא בעיני כבוד האחרון הזה כאחד מן הראשונים" (תולדות אדם פ"ו). כל לומד בביהגר"א רואה זאת על אתר. (וראה עוד בנספח ^{הערות} להערות למבוא).

שינוי מהמנהג

הרושם שניתן להסיק מאז"א הוא, כאילו הגר"א היה גר צדק וחי בדורות ראשונים אחר חתימת התלמוד. נראה כי לדעת המהדירים אין הגר"א מיחס שום משקל למנהג ישראל - אף לא מנהג שהתייחד על ידי גדולי החכמים מכמה דורות.

כל דבר ש"לא ברורה התייחסות הגר"א אליו" ראוי להשמט מן הסידור, כגון מה טבו ואדון עולם (עמ' ב). אף שלדבריהם מקורן קדום ו'כנראה' מהגאונים; פסוקים לפני קידוש (עמ' רנב); פסוק 'כי שם ה' אקרא' קודם מנחה ומוסף, ועוד ועוד, ולא עולה על דעתם שהגר"א, כמו כל עם ישראל, אמר את המופיע בסידור שלפניו, פסוקים אשר נזכרו בראשונים כ"מנהג" פשוט, עד שתהיה לנו עדות ברורה כי דעתו להשמיטה מטעם מה [נגון תשליך, במע"ר, מטעם מיוחד].

אז"א עצמו מדפיס פסוקים ומזמורים אשר "קדמותם" נתונה בספק, כגון 'למנצח' בין אשרי לוכא לציון, פסוקים בסיום ובא לציון, פסוקים קודם הבדלה (כי נזכרו בדרך אגב בביהגר"א לישעיה. מדוע שלא נוכיח מיניה לשאר דוכתי!), ופתח לנו במו"ש, ועוד רבים מאד. אימתי קובעים כי אמירתם נחשבת ל'מנהג', בין מזמן הראשונים בין ע"פ דברי רמ"א, ואימתי משמיטים מחוסר קדמוניות? מעיון לאורך הסידור מתקבל הרושם כי השו"ע הרמ"א ושאר הפוסקים אינם מכתבים כלל למהדירי הסידור את מה לומר ומה לא, מהדיריו נקטו דרך מחקרית-אקדמאית לחלוטין בהליכה אחר סידורים ישנים נושנים. האם מנהג שנהג בקראקא לפני מאות שנים עדיפים על דברי רמ"א?

ולדוגמא, אמירת עלינו אחר כל תפילה נזכרה ברמ"א סי' קל"ב, האם לולא הזכרתו בדרך אגב במעש"ר אות נב נג היינו משמיטים אותה?

חשוב להזכיר, כי הגר"א בביאורו לשו"ע מביא כמקור אלפי פעמים את דברי הראשונים ז"ל עצמם. אי"ז מדרכו כלל לחלוק על הראשונים אם לא מצא סייעתא לכך מדברי התלמוד⁵⁸. וע"ע בהקדמת נכדו הרי"מ לש"ע היאך דדק בלשונו הראשונים.

57 במבוא (עמ' 25) כותבים: "הכוונה... להציע לפני המעיין את נוסח אשכנז לפני שחלו בו ידי המשנים". תמהני איך אפשר לכתוב כך בהתייחסות אל מאור עינינו בעל המגן אברהם?!

58 וראה בעליות אליהו (הערה ע"ז) בשם הגר"א: "כשלומדים תורה על דרך העיון האמיתי, על דרך הראשונים ז"ל, אוי מרגילין בכל יום להכיר פחיתת ערכנו נגד הראשונים, שמה שאנו מתיגעים זמן הרבה, מוצאים אנו אח"כ שרשי" ז"ל או שארי ראשונים ז"ל הרגישו בזה ותיצוהו לפי דרכם בקודש במילים קצרות".

וע' ביהגרא"א סי' תפ"ו "וגם הרמב"ן והרשב"א...אין בידי להקל נגדם למעשה" (וראה בסוף המאמר בהערות לעמ' תקיד).

הנה מצינו לו ז"ל מזמר זמירות למוצ"ש, אליהו הנביא (כת"י ר"ס), שר פיוטים שונים, אנעים זמירות, אומר יקום פורקן, אב הרחמים ומי שברך, מוסיף בקשות 'הרחמן' אחר ברהמ"ז, ועוד ועוד. וראה דברי הגר"א שהובאו לעיל שרצה לעלות לא"י כדי להיפטר ממנהגי פולין, ומוכח שבמקומו נהג כמו כל הציבור גם בדברים שחשב שהיה עדיף לנהוג אחרת.

מאותה סיבה גם אי אפשר ללמוד מדבריו בחיבוריו השונים איך היה נוהג בפועל נגד המנהג. ולדוגמא דבריו בתיקו"ז (לח ב') לגבי הגיית הספרדים כי "קריאתם נכונה היא מראיות הרבה". האם הגר"א התפלל כהגיית הספרדים? מסתבר שאם היה נוהג כן, היינו שומעים על כך מתלמידיו שבאו לראותו מתפלל (כתיאור בנו ר"א בסערת אליהו) וכפי שהעידו על רנ"א. ברור גם שמנהגו של הגר"א בתקיעת שופר היה כמנהג אשכנז מאז ר"ת לתקוע תשר"ת פ"א במלכויות וכן לזכרונות ולשופרות, זאת למרות דבריו בתיקו"ז (תכ"ה) "והן עשר דעמידה וכמנהג הראשונים וכמו שכ' כל הגאונים כו', עד שר"ת ביטלה והעמיד למנהגינו, ודברי הראשונים הם עיקר כמו שכתבתי בחידושי" (ודלא כמ"ש בביהגרא"א סי' תקצ"ב סק"ד "מנהג של ר"ת נכון יותר", ראה שם בהגהות בן אריה. וע' פאה"ש סי' ב' סי"ט).

גם לגבי נוסח ברכת לבנה מביאים בהערה (עמ' קמד) ממצע"ר קס. נוסח שונה לגמרי מכל סי', וכתחתמקות מנוסחא מחודשת זו, כתבו שם: "במצע"ר מובאת שמועה... אבל במצע"ר מעיד שלא ראו את הגר"א נוהג כך". כלומר, ה"ז שמועת שקר. אבל ז"ל המצע"ר: "נוסח קידוש לבנה ששמעתי משם הרב ר' בנימין משקלאב משם רבינו זצ"ל, אפס לא אשתמיט שום אדם מהעומדים לפניו לומר שנהג כך. פועלי אמת וכו', ע"כ שמעתי וכ"ה במס' סופרים עם הגהת רבינו ז"ל". כלומר, עדות זו מפי תלמיד הגר"א [עיי' בהקדמת בני הגר"א שנמנה עם יחיד התלמידים שם]. ואחרים לא העידו כן, וכוונתו לומר שיתכן שהיה זה בתקופה מסוימת בחיי רבינו, או בהצנע. ואף אם נפרש הכוונה שהגר"א עצמו לא נהג כן, מ"מ הלא כמה דברים לא נהג נגד המנהג ורצה ליפטר ממנהגי פולין. וראה בנספח א' על אי ברירות בנוגע להחזרת נוסחת הסידור לנו' התלמודין.

התנגדותו של החק יעקב (שהובאה בדבריהם במבוא, ראה לעיל) להוספות קבליות, היא גם מצד שינוי מהמנהג, וז"ל: "ואעתיק מה שכתב מהרש"ל בתשובה סימן צ"ח וכו', הרי מדבריו דאין לשנות המנהג אף בכת המקובלים וכו', גם זו בהצנע לכת, ולא לפרסם הדבר לשנות המנהג, וכו' עכ"ל, ובסוף דבריו מביא דברי המג"א בסי' ס"ח כי אין לשנות ממנהג מקומו, ודברי הירושלמי 'אל תשנו ממנהג אבותיכם', עיי"ש. [גם בסי' תצ"ד מציין לדבריו הנ"ל 'ועיין מה שכתבתי לעיל סימן תפ"ט ס"ק י"א בענין שינוי המנהגים']. האם כל עיקרו של האז"א שמשנה מן המנהג שנהגו זה כמה מאות שנים ע"פ רבותינו, אינו נחשב שינוי מן המנהג שהרעיש עליו החק יעקב?

ומהי דעתם של גדולי בית מדרשו של הגר"א על כאלה? זה לשון הגאון בעל משכנות יעקב (או"ח סי' ע"ו), תלמידו של הגר"ח מוואלאז'ין, על אמירת עלמאי יתברך: "וכבד הדבר בעיני לשנות מנהגים שהנהיגו גאוני עולם המפורסמים, ולא ידעתי אם היה דעת רבינו הגאון ז"ל לקבוע הלכה ולשנות המנהג (!)". הרי גם הוא, כמו הגר"א בעצמו, לא תמיד רצה לשנות המנהג אף אם שורת הדין נותנת כן. וראה כמה התנצל על ככה בהקדמת המעשה רב. וע' ביהגרא"א סי' תרי"ט ובסי' תר"צ. וידוע מ"ש בערוה"ש יו"ד סי' שניא, ובמשיב דבר ח"ב סי' ק"ד, ובעליות אליהו מעלות הסולם אות יג, על עיכובים מן השמים על ג' דברים שרצה לשנות המנהג.

אכן יש והגר"א הנהיג אחרת מן הנהוג, וכפי שהובא כמה פעמים בחי"א (כגון: כלל ל"א ס"ג, כלל קל"ג, כלל י"א, כלל קכ"ט, כלל ל"ב סט"ו), ויש שהמנהג הונהג ע"פ הגר"א יק לאחר פטירתו. וכפיה"נ הם באופנים שלדעתו זה נגד הלכה מפורשת, וצ"ע. (ור' על כך בישרון כרך מ עמ' תשמה ואילך). באופן כללי אפשר לסכם, כי לדרכו של הגר"א אין ה"מנהג" מהווה סימן לאמיתותו, אלא הוא סיבה עצמית לנהוג אחריו אחר שנתקבל. ומעתה כאשר נהגו זה כמאתיים שנה, יש לנו לילך אחריו.

סיכום

הסתמכות האז"א על "סידורים ישנים" אין לה שייכות לתורת הגר"א. הגר"א בכל הגהותיו לא הסתמך אלא על ספרי רבותינו ולא על כתבי יד ומדפיסים אלמוניים. מקומות שבד"א שינה את הנוסח ושינוי תואם גם לס"י, אין הס"י סיבת הגהתו, אלא בכל מקום נתן טעם ענייני ולעולם לא הסתמך על ס"י. במקרים רבים מאוד הגר"א שינה מכל ס"י, הובאו לכך דוגמאות רבות במאמר.

גם נוסח האז"א - אשכנז פולין, אין הוכחה שזהו הנוסח שהעדיף הגר"א.

שינויי נוסח רבים שהובאו באז"א על פי פירושי הגר"א ותלמידיו בחיבוריהם השונים, אין להם על מה שישמוכו. אין הוכחה שכוונת הגר"א בכל הגהה היתה לשנות את המנהג בפועל ולקבוע נוסח אחר מהמקובל. במקרים רבים נהג הגר"א בעצמו לא כפי שכתב בפירושו. ק"ו בדברים שכתב דרך אגב בפירושו ולא מתוך כוונה להגיה את הנוסח.

האז"א מסתמך רבות גם על "שתיקת התלמידים". במאמר הראינו כי אין הסתמכות זו מבוססת כלל.

גישת האז"א שכל תוספת שנוסדה מהאריז"ל ובית מדרשו אין לה מקום בסידור, אינה גישת הגר"א כלל כפי שהוכחנו בפרק על שינויי נוסח ע"ד הקבלה. כמ"כ הגישה לסקל כל שינויי רז"ה, אינה קשורה כהוא זה למשנת הגר"א.

לסיים ראוי לציין לדברי סידור "עליות אליהו" במבוא, שכתבו באחריות ובהבנה נכונה, ובעיקר מאוזנת, את הדברים הבאים: מי יתן ויכולנו לסדר סידור ע"פ נוסח הגר"א, אשר מי כמוהו גדול בענקים וידיו רב לו בכל חדרי תורה והדעת, מנפתולי

חכמת דקדוק הלשון...ועד עמקי נשמת הסוד...ברם הן אין בידינו נוסח מלא של גירסת סידור הגר"א...ואף זו רוב נוסחאות ומנהגי הגר"א לא נכתבו על ידו או מפיו ממש אלא שמועות... ועל כן אף רבו בהם הסתירות ואי הוודאיות, אין מי שידע לקבוע דעתו הק' בבירור ואף לא דעת נוטה. ועל כולנה אין דבר ברור איזה מדבריו מהוים הכרעה ואלו מהם הינם הנהגות פרטיות שנועדו ליחידים.

כמדומה אילו היו מעמידים בפני תלמידי הגאון ז"ל את כל הנתונים האמורים, ההכרעה תהיה כי זו בהחלט "סוגיא רופפת" לכל הדעות. ת"ח אשר יגע היטב בסוגיא והכריעה מדעתו, ינהג כפי דעתו, אבל לשאר עמא כבר נקבע בירושלמי (פאה מע"ש ויבמות): 'כל הלכה שהיא רופפת בבית דין ואין את יודע מה טיבה צא וראה מה הציבור נוהג ונהוג', ירו' זה הובא בכל הפוסקים ראשונים ואחרונים עד רבינו הגר"א בביאורו לש"ע סי' נ"ה. על כגון דא אמרו בירו' בעירובין פ"ג: 'אעפ"י ששלחנו לכם סדר תפלות אל תשנו ממנהג אבותיכם נוחי נפש! גם הוא הובא בכל הפוסקים. כך גם תלמידי הגר"א שבאו לארצנו הק' והיו יכולים להתבסס על נוסחאות רבם, שינו מכמה דברים, כפי שהעיר לנכון הגר"ר שריה דבילצקי זצ"ל בהסכמתו לסידור, ראה שם.

נספח א

חוסר עקביות: ע"פ התלמוד או ע"פ ס"י

הגר"א בהגותו, יש והוא רק מציין לנוסח הגמ' (כמו בריש סי' מ"ו) ומשמעות דבריו כי אי"ז מכריע את הכף. יש והוא מסתייע מנוסח הגמ' (סי' ר"ז "וכ"ה לשון הגמרא שם", סי' רכ"ט "וכ"ה גי' שלנו", וכן ב"דיוקים" לגבי המכין ועל המחיה). יש והוא מגיה גירסת הספרים בגמ' (שם ומ"ש בעירובין יד ב' שבראת ט"ס הוא וכו'. ובסי' רכ"ט). ובמע"ר רלט נוסח נר חנוכה בהשמטת תיבת "של" אף דבגמ' איתיה.

באז"א הרבה פעמים מצינים כי אינו לפי נוסח הגמ', ופעמים שינו שיהיה כנוסח הגמ'. ולא היו עקביים בנושא זה כלל. למשל, בעמ' צ הגיהו תפילת בית המדרש ע"פ נוסח הגמ', ואילו לפני כן הוסיפו להטבת חלום 'ה' עוז' ע"פ ס"י אף שליתא בגמ'. ובעמ' פט כל נוסח הטבת חלום כתבו כפי נוסח הגמ' שלא כהנדפס בסידורים.

תפילת הדרך (עמ' צא) ניסחו לפי הגמ', אמנם הוסיפו בהערה ארוכה את נוסח הס"י.

ברכת הלבנה (עמ' קמד) לא ניסחו כפי מס' סופרים ע"פ הגהת הגר"א. הוסיפו דוד מלך ישראל וליתא במ"ס ונמצא רק בחלק מס"י נוסח אשכנז-מערבי.

ברכת המפיל (עמ' קמו) לא הביאו תיבות 'כי אתה המאיר לאישון בת עין', כי ליתא בס"י, אף שבגמ' איתא. וע' גם בעמ' רכט על תיבת ורחמן דליתא במ"ס. ולכאורה נשתרבה מסיומא דברכת רפאנון.

הנרות הללו (עמ' תכ, בהערה) כפי נוסח מ"ס, אף שבס"י פולין הוא באופ"א. רבון העולמים שקודם התענית (עמ' קכ) כתבו לפי ס"י ודלא כנוסח הגמ' בברכות יז ב'.

ק"ש שעל המטה (עמ' קמז) הביאו מהגהות הגר"א לשבועות.

נוסח יהי רצון שבברכות השחר (עמ' ט), כתבו 'והרחיקנו', וצינו כי בגמ' איתא 'ורחקנו'. ולאידך הדפיסו "מחבר רע" וכן "היום ובכל יום" [כפיה"נ ע"פ הגמ'] אף שבנוסח פולין אינו⁵⁹. ונוסח אלוקי נצור בסוף שמו"ע ג"כ בשינוי מהגמ' (ושפתותי, מחשבותם). [כל תוספת "עשה למען שמך" דליתא בגמ' נוסף ע"פ רש"ס מהטור (בשם הגדה), אבל בטור כתב גם הבקשה מלכינו ואלוקינו יחד וכו' שהוא תחילת הבקשה דעשה למען שמך. עכ"פ בשבת היה פשוט להם שאין אומרים גם עשה למען לחוד כשם שא"א אלוקי נצור, על אף שהביא בטור שהזרזו לאומרו מקבל פני שכינה].

בנוסח הנרות הללו (עמ' תכ) דנו האם למחוק תיבת "מצות" מהנוסח כפי שמחקה הגר"א בהגותו למ"ס. וצינו לנידון דומה בברכת אשר יצר ("אפילו שעה אחת", בעמ' ד) ובלידוש לבנה ("פועל אמת", עמ' קמד) ובתודיענו ("ותנחילנו זמני ששון" וכו', עמ' שכד). יש להוסיף: עמ' נג במודים דרבנן תיבות 'שאתה הוא' ליתא בגמ'. עמ' צט ברכת האורח ע"פ נוסח הגמ'. עמ' קח אשר יצר אתכם בדין ע"פ נוסח הגמ'. ועוד שם לבשר ודם ע"פ הגהות הגר"א לגמ'. עמ' רכה 'קדוש ונורא' ע"פ מ"ס. עמ' תקסו לגבי הקריאה לחנוכה הביאו בשם הביאור כדעת הש"ע סי' תרפ"ד, אבל בהגהות הגר"א למ"ס הגיה כדעת רמ"א. [וע' גם בעמ' תקנד לגבי הקריאה בחוהמ"ס]. נוסח רבש"ע עמ' נו העתיקו הנוסח של ס"י ולא נוסח הגמ'. וכן של אדיר במרום בעמ' נח העתיקו מס"י ושונה מנו' הגמ'.

נוסח "על הכל" לפני קריאת התורה (עמ' רכה), שונה הוא מנוסח המס' סופרים פי"ד. וגם ממעש"ר קכח מוכח שאמר נוסח הסידורים והגיה אותם, כי במ"ס [עם הג' הגר"א] ליתא כלל לתיבות יתקדש שמך.⁶⁰

בעמ' קז כתבו נוסח ברכת הים הגדול "שעשה" בלשון עבר. וזהו כנוסח הגמרא. אבל הגר"א לא העיר דבר על השו"ע שכתב בלשון בינוני [ככל הברכות, וכמו גם

59 אגב לא ברור מדוע ביהי רצון השני כתבו "היום ובכל יום" דליתא גם בגמ' וגם בנוסח פולין! ותיבות "אדם רע" ג"כ הוסיפו אף דליתא בנוסח פולין, אולי מחמת נוסח הגמ' (ברכות טז ב'), ובאמת מדברי הגר"א בבא"ג משמע שהוא דוקא.

60 ואגב, לא ברור לי הערתם בעמ' רכו לפקפק באמירת "אב הרחמים הוא ירחם", כיון שהוא בקשה בשבת, ויפלא הלא נזכרה (בנו' אחר קצת כאמור) במ"ס שם! (וברוקח ועיר' מ' שהוא תפילה אחת עם על הנל, ובסידור נד' באותיות מוקטנות). ובע"כ דינו כעוד ב' אב הרחמים שהובאו בסידור ולא ראיתי התייחסות לפקפוק הנ"ל עליהם, הא' בשעת הוצאת ס"ת "אב הרחמים היטיבה ברצונך", והב' קודם מוסי' (נד' ברמ"א סי' רפ"ד והסכים לה הגר"א) "אב הרחמים שוכן מרומים".

'עושה מעשה בראשית' על נהרות וימים]. ובאז"א כתבו בהערה 'וכ"ה בתשו' הרא"ש המובאת בביהגר"א", כאילו רבינו העתיק התשובה ההיא דנקיט בלשונו 'שעשה' ולא 'העושה', ובאמת הגר"א רק מציין לתשו' שהובאה בכ"י לעניין אחר (אוקיינוס), אבל לא העיר דבר לגבי הנוסח.

נספח ב

הערות על סדר האז"א

העמודים לפי מהדורת תשע"ו. הוספתי ציטוט קצר בכדי שיהיה מובן גם לכלל המהדורות. חלקם הערות וחלקם הארות או ציונים שונים. [הערות שכבר הובאו בגוף המאמר, ואינם משמעותיות, לא חזרנו אפי' לציין אליהם בנספח זה].

עמ' 19. "ראש וראשון לכתבי הנהגותיו של הגר"א הוא ספר מעשה רב וכו', ישנם מעט מהדברים המובאים בו שעומדים בסתירה למש"כ הגר"א בביאורו לש"ע כו' והיחס אליהם כ'תפוס לשון אחרון'."

מהדירי הסידור קיבלו ללא עוררין את עמדתו של ר' ישראל משקלאוו, כי הלכתא כבתראה, ועל כן יש להעדיף את השנות אליהו וכיוצ"ב על פני הביאור לשו"ע⁶¹. בכל דיון חשוב זה, הושמטה כליל דעתו של החזו"א כי דבריו שבביאורו לשו"ע, שהן מכת"ק, עדיפים עשרת מונים על פירושי השונים, בין שנות אליהו, בין הגהותיו לירושלמי. אף שתיקתו בביאור לשו"ע עדיפה ע"פ מפורשות בשנו"א. ראה באריכות מחלוקת זו, מאסף 'שורון' לח עמ' תרעד ואילך.

בעמ' פד (מהדורת תשנ"ח) הביאו בשם ביהגר"א כי השוטה צריך ליטול ידו אחת, ואם קובע יש ליטול ב' ידיו. ומסיימים כי בשנו"א משמע שא"צ כלל ליטול ידיו לשתי [וראה להלן בהערות על זה]. מדוע העדיפו את הביאור על פני השנו"א, שלא לפי מה שכללו במבואם? [בפרט שהגר"י משקלאוו קאי על דוגמא זו ממש, כי בזקנותו חידש שיטה זו]. במהדורות אחרונות הוסיפו את דברי השנו"א במודגש, והביאו לדברי הר"י

61 במהדורת תשנ"ח, (עמ' ג) השמיטו תיבות "אפילו שעה אחת" ע"פ ביהגר"א דלא כהגהותיו לש"ס שהוסיפן. אחרי ביקורת על זה (אריה הלוי, המעיין, טבת תש"ס), נוסף במהדורות לאחמ"כ ציון אל דברי ר"י משקלאוו, ונכתב: "וצ"ל דלאו כללא הוא". מדוע צריך לומר כך? הלא את ביאורו כתב קודם היותו בן מ' שנה כפי שהביאו מתומע"ר בית יעקב תרמ"ד [שגם הוא מרשימותיו של הר"י משקלאוו]. הם גם רמזו לעיין במ"ש בהגרות הללו, כי נסתפקו האם בהגהות הגר"א לדברי חז"ל, כוונתו לשנות הנוסח בתפילה. יש לציין גם למאמרו של ר"ד יצחקי בתוך מאסף 'שורון' ה' תשנ"ט, כי פעמים הגר"א בהגהותיו רק מעיר על נוסח שונה, ואינו מכריע בדבר, עיי"ש. [ואביא דוגמא על כך: בס' ק"ג כתב הגר"א מקור לדברי השו"ע וחזר למקום שפסק ע"י בה"ג, ובגמ' שלנו איתא בהדיא, ואילו בגמ' ברכות שם על אתר הגר"א בהגהותיו מוחק תיבות אלו. אין בזה סתירה כלל, כי בהגהותיו מראה הגר"א כי רבינו יונה והרא"ש לא גרסי להא, וכדמוכח מדבריהם, אבל בגמ' שלנו, שגם היא גירסא מקוימת, איתא].

משקלאוו, וכסגריים ציינו לראשונה לדברי החזו"א בערלה שמתנגד לכל דברי הר"י הנ"ל. וסמך לדברי החזו"א הוא מהנהגות הגר"א כת"י ר' סעדיה ואמר"נ המסייעים לדבריו בביאור לש"ע שלא כדברים האמורים בשנו"א. כמה הכרעות הנמצאים בסידור לאורכו, המנוססים על העדפת פירושי לעת זקנותו על פני הביאור, נפלו בביאור?

ראה גם בעמ' תכא סתירה בין הביאור לתומע"ר האם מגילה צריכה ב' עמודים או רק עמוד בסופה. ובסידור נקטו כדברי הביאור.

שם. "נחשב בדורות שאח"כ כאמין ומדויק, וכך היא גם ההתייחסות אליו בספר משנה ברורה".

לא מדויק, ראה במאסף 'שורון' כרך מ עמ' תשסא ואילך כי אדרבה המ"ב מנסה לברוח מהבאת הנהגות הגר"א מתוך המעש"ר, ולעולם מעדיף הכאתם מהס' חיי אדם. וראה עוד ב'שורון' כרך לח, שכמה מגדולי בית מדרשו של הגר"א פקפקו בכמה הנהגות שבמעש"ר, ועל כך שיתכן כי מקורות המעש"ר הם מתוך הביאור לש"ע גופא. ועיי"ש לגבי 'סתירות' בין המעש"ר לביאור, ובאז"א עמ' נו הביאו דברי המע"ר [וכ"כ החי"א שהנהיג הגר"א] דאין הש"ץ אומר 'כהנים', אלא רק החזן. אבל בביהגר"א סי' קכ"ח סי' משמע דנוטה להרמב"ם דלא כהתוס', וצ"ע.

עמ' 20. "הנהגות אלו היוו את הבסיס העיקרי לס' מעשה רב". ומצינים על כך ממאמרו של הרד"ק ב'שורון' כרך כא.

'מדויל ידיה משתלים': דא"כ הרי זה אומר דרשני על הנהגות שלא הובאו במעשה רב, האם צונזרו ממנו ככוונה? לא מסתבר שהושמטו בטעות. הנהגות חדשות ומחודשות, שאינם נתמסות ומתאשרות ממקום אחר, יש בהחלט לסבור כי ר' יששכר בער פקפק בהם ולכן לא הביאם בסופו של דבר לדפוס. אמנם ראה במאמר הערה 27 כי דבריו של רד"ק בזה אינם ברורים.

שם. "י"ח הנהגות שאינן מופיעות במע"ר" וכו'.

לא מדויק. רוב רובם של ההנהגות שם מופיעות במע"ר, או בביהגר"א. אלא שהוסיף להם [הר"י משקלאוו] תוספת טעם או עובדא. רק ג' מתוכם הנהגות מחודשות (צורת האותיות, טבילת בע"ק, ופת הבב"כ בשם ר' סעדיה) הצ"ע ואכ"מ.

שם. "לאחרונה נתפרסמה העתקה מלוח 'מנהגי תפילה מהגר"א' שהיה ע"ג כותל קלויז הגר"א בוילנא".

האין זה מוכיח מעל כל ספק כי אין ללמוד משתיקת המעשה רב או שאר תלמידי הגר"א? ראה במאמר: על למידה מ"שתיקת התלמידים".

עמ' 22. "בעקבות שיבושי הסידורים בימיו נתבקש להגיה סדר התפילות" וכו'.

מה טעם א"כ לילך בעקבות אותם סידורים משובשים? ראה במאמר: ה"נוסח האמיתי" של הסידור, ועוד.

עמ' 23.

היחס לרז"ה. ראה על כך בגוף המאמר: "יחס הגר"א לדקדוק הרז"ה".

עמ' 24, הע' 17. "הגריא"ח תלמיד הגר"א".

הגריא"ח היה תלמידו של הגר"מ ממשקלאוו, ולא של הגר"א נודלא כפי שכ' רב"ל בספרו 'הגאון החסיד מוילנא', וכבר העמידו על טעותו הגר"ח פרידלנדר במבואו על הגריא"ח לס' מגן וצינה].

עמ' 25. "יש לציין שמגמה זו נתקלה בהתנגדות לא מעטה".

על מי בדיוק מדובר? שינויי המג"א [ע"פ הכוונות ושאר ספרי מקובלים רבים בספרן] נכנסו כולם בשאר הפוסקים [עד המ"ב, למרות שיתכן שלא נהג למעשה כמותן]. אשר המג"א שגור תדיר על לשונם. עי' גם בט"ז סי' קכ"ז: "העתק מספר עץ חיים שחיבר האלקי מהר"ח קלפיראס תלמיד האלקי קודש קדשים מהר"י לוריא ז"ל בעניני תפלה" והולך ומעתיק נוסחאותיו. כאמור במאמר דברי הח"י אינם שייכים לשינויים מעין אלו, הוא מתבסס על תשו' מהרש"ל אשר הובא בכל הפוסקים הנ"ל גופא.

גם היעב"ץ בסידורו הכניס שינויים אלו, וכותב כי כך היתה דעתו של אביו החכ"צ. כך הוא גם בכל הפוסקים מאז ועד עתה, עד המ"ב ועד בכלל, ובסידורים שנדפסו מאז ועד עתה בהסכמות גדולי הדורות, וחלקם גם בהגדות שנדפסו גם מבית מדרשו של רבנו [כהגדת הגר"מ ממשקלוב, הגרי"א חבר, או הנצי"ב מואלוז'ין], ולא ידוע לנו על מי מגדולי ישראל שהתנגד לכך. וכפי שהראנו - אין החק יעקב מתנגד לזה.

במהדורות אחרונות הוסיפו במבוא בהערה את דבריו היסודיים של החת"ס בתשובתו המפורסמת כנגד השינוי לנוסח ספרד משום כוונות האר"י שנתחברו ע"ז, כביכול גם זה מנגד לתוספות בנוסח אשכנז עפ"י הקבלה. תמהני איך מתעלמים מכך שהח"ס בתשובתו הנ"ל גופא מביא כסייעתא לדבריו את דברי המג"א בשם הירושלמי אל תשנו ממנהג אבותיכם, וכי בזה אפשר לעשותו כחולק על המג"א. הלא כל רבותנו הנ"ל התפללו אף הם בנוסח אשכנז, ולא שינו אלא פרטים מסוימים עפ"י האריז"ל אשר ברוחב דעתם הוה קים להו מה שייך גם לרידן, ואין לנו כל מקור מהנ"ל כי הח"ס חלק על כל רבוותא בזה.

באשר לדעת הגר"א בזה, הנה הסידור במהדורות הראשונה לא התיחס כלל להשמטה עקבית זו של כל נוסחאות האריז"ל שהובאו בפוסקים. במהדורה שלאחמ"כ כ' את בסיס הקטע שישנו לפנינו, וסיימו שהרבה מנוסחאות הגר"א הם למעשה "עקירת" נוסחאות אלו וחזרה למנהג הישן. במהדורות מאוחרות השתנתה התמונה קצת ונכתב שהגר"א, הגם שידועה גדלותו הנוראה בתורת הסוד, מ"מ "ברוב" המקומות העדיף את הנוסח הישן. לאחמ"כ נתווסף עוד משפט משמעותי, ורב כוחו להעלותם שיהיו מכוונים גם ע"פ תורת הסוד.

לקושטא, כמובן, תפוס לשון אחרון. הגר"א בסידור כת"י מבאר את כל נוסחאות התפלה עפ"י עומקי תורת הסוד, גם בתפלתו בפועל "היתה רוחו עטופה בכוונות

התפלה, רזין עלאין" [בנו ר"א בסערת אליהו], והגם שאכן בהרבה מאד מן המקומות העדיף הגר"א את הנוסח הישן, מ"מ אין זה מפני שלא ראה עצמו כביכול מחויב שיהיו הדברים עולים גם ע"פ הנסתר, אלא כלשון הסידור "רב כוחו להעלותם שיהיו מכוונים גם ע"פ תורת הסוד". משום כך גופא גם מצינו מקומות הרבה שאכן הגר"א והאריז"ל נשתוו בשינויהם כנגד כל הס"י [ראה גם ברשימתו של הגר"ר שריה זצ"ל בספרו זה השולחן ח"ג], ופשוט.

מכיון שכך נראה שגם בהקשר זה ברור כי אין לנו מדברי רבנו אלא מה שנתפרש על ידו, וכל שאין אנו יודעים ממנו ז"ל היאך גם עפ"י נוסחתנו מכוונים הדברים, אין לנו להניח איפוא דברי האריז"ל שהובאו בגדולי הפוסקים ונתקבלו בישראל, מפני הספק שאולי גם כה"ג היה לרבנו אופן ליישב הדברים עם נוסחתנו.

עמ' 26, הע' 24. "א"א הפסוק 'יאמר דוד אל גדי, כ"ה הנוסח בכל סי' אשכנז הישנים".

התעלמו מדברי המעש"ר עצמו, ז"ל: תחנון לא יאמר פסוק 'יאמר דוד' שנאמר גבי פורעניות רק יתחיל 'רחום וחנון', ע"כ. הרי נתן טעם ענייני, ולא אמר שלא לומר אותו כי ליתא בס"י. ראה על כ"ז במאמר: האם הגר"א בהגותו הסתמך על "סידורים ישנים". גם על מזמור שיר נתן הרנ"ה טעם ענייני, ראה אז"א עמ' כא.

שם. "עדות לכך מצינו בביאורו".

ראה במאמר: נוסח סידור "אזור אליהו", שיש כאן טעות בהבנת הנקרא.

עמ' 28, "וכאן המקום להביא את דברי הרב חיד"א בן דורו של הגר"א".

תוספת תואר לא ברורה. לא מובן גם פשר הבאת דברי חיד"א כאן, ובסיומו "והמשכיל יבין ויוסיף לקח לעניינינו". מה הכוונה שאין כאן "כוונה לשנות", אטו באמת הדפיסו סידורם רק "להציע לפני המעיין את נוסח אשכנז לפני שחלו בו ידי המשנים"?

הסידור

עמוד ב. מדוע לא הדפיסו את ג' התפילות המפורשות בירושלמי. וכמ"ש הביאור"ל (סי' א'): "נכון מאד לזוהר לומר קודם כל ג' תפלות הודאת היה"ר המבואר בירושלמי פ' תפלת העשר, דהיינו, בשחרית מודה אני לפניך ה' או"א שהוצאתני מאפלה לאורה. ובמנחה מודה אני וכו' שכשם שזיכיתי לראות כשהחמה במזרח כך זכיתי לראותה במערב. בערבית יה"ר כו' כשם שהייתי באפילה והוצאתני לאורה כן תוציאני מאפילה לאורה". בבית מדרשו של הגר"א הקפידו על כך, ראה בהנהגות הגר"ר יונתן ואלניר (תלמיד מוה"ר"ח) והגר"ר חיים ליב סטאוויסק. הובא כמובן בס' תוספות ירושלים. האם כ"ז בסיבת הס"י שלא הקפידו על תפילה זו? [ע' ערוה"ש שם].

שם. "לא ברורה התייחסות הגר"א אליהן".

אם לא היו מוצאים בס"י היו מוחקים. האם כל שאין ברורה ההתייחסות יש למחוק? מדוע מה ששיבח הגר"א פירושו של המגיד מפלאצק אינו נחשב לכה"פ כ"התייחסות" אגבית לאדון עולם, שהגר"א לא מחקו מן הסידור? ראה מאמר בפרק על שינוי מהמנהג. ג. "תחק כשישכים ממטור" וכו'.

ע' אמר"נ דף יג ב' למה קדמה שמע. (וכמדומה מקור העניין בזה"ח פ' נח "בא וראה כמה יש לאדם ליוהר ולבדוק עצמו ומעשיו בכל יום ויום. היאך, קם בצפרא יימר יהי רצון מלפניך ה' אלהי שיהא לבי נכון ומסור בידי שלא אשכחך" (וכו'))

שם. "ברוך" אין פירושו כמו שחושבים" וכו'.

יש לציין גם לאמר"נ ברכות ס' ב' (ולהלן בהערות לעמ' מג). ובפירוש הגר"א על יעלה ויבוא, על תיבת "ויראה".

ולגבי כוונת האמן (עמ' ד), ראה גם אמר"נ ברכות ס' ב'. ודברי התומעש"ר אות יד נמצאים גם בכת"י הצריז"ס. וע' בחי"א כלל ר' בשם הגר"א.

שם. מודה אני.

לא נמנענו מלהציגה אף שאינה מופיעה בס"י [נוסדה ע"י סדר היום]. א"כ מדוע הדפיסוה, וכי מצאו "התייחסות" הגר"א אליה?

במהדורות קודמות (עד לאחרונה ממש!) נוסף בהערות: "וע' ביהגר"א סי' מ"ו ס"ק י"ז שהסתמך בקביעת סדר התפילה על סדר היום". (זהו הביאור המפורסם שעליו גם הושתת הסידור, ר' מבוא). כלומר הנה מצינו "הסכמה" של הגר"א לבעל סדה"י! וממילא כל דברי סדה"י יובאו בסידור... איני יודע מדוע הושמט תוספת מיותרת זו, אבל יש בה כדי ללמדנו עד כמה כשרצו להביא משהו בסידור ניסו עד כמה שאפשר להדביקה על הגר"א.. עכ"פ ישנה כאן שגיאה: הגר"א שם כותב "וכ"כ הר"י בסה"י", בטעות הבינו כוונתו לסדר היום' לרבי משה בן מכיר, כשכוונת הגר"א היא לרבינו יונה בספר היראה! [אשר הגר"א מסתמך עליו כוכ"פ. על בעל סדר היום כותב הגר"א בס' תר"צ סי"ז "והחילוק של סה"י אין לו שחר" (בודאי לא מסתמך עליו בקביעת סדר התפילה)].

ואולם ניבאו מה שלא ידעו, דאמנם מצינו לרבינו יונה בריש ספר היראה שלו בזה"ל "בכל בקר בהקיצו משנתו יודעזע ויהיה נרתע ונחפר מאימת הבורא בזכרו חסדו אשר עשה לו ואמונתו אשר שמר לו כי החזיר לו נשמתו אשר הפקיד אצלו ואז יברך בלבו הבורא אשר הגדיל לעשות עמו כי חדש והחליף כחו". האם רבינו הגר"א הכותב באגרתו "וכל הכתוב בספרי מוסר תקיימום(!)" לא יקיים דא"ח של רבינו יונה אשר הגר"א מסתמך עליו בהחלט בכמה וכמה הלכות.

שם. נגיעה באוכלין קודם נטילי. ובהערה.

העתיקו דברי התומעש"ר בעובדא דר' זלמזלה, והבינו שהכוונה לנגיעה באוכלין קודם נט"י, והגר"א אסר המאכל אפי' בדיעבד, ומכאן זה גם הוציאו דה"ה לשינת עראי דיום. [וזה דלא כמ"ש בחי"א ובביאור"ל דאף להגר"א רק בגיגית הקפידו ולא בשאר אוכלין]. אבל באמת יש לדון בזה טובא. דעובדא דא שהובאה בתומעש"ר, הובאה במפורש לענין שינה ע"ג אוכלין. והיא לכאורה מוכחת מתוכו, שהרי מפורש שלא נגע כי אם בכלי, [ונגע בידו את הכלים שבו התפוחים] וזה אין ספק שהנוגע בכלי שהאוכל בתוכו קודם נט"י לא נאסר [וכמבואר גם בלשון הא"ר סוף ידים, ועי"ש דמשמע דעכ"פ בפי הכלי נכנסת הרו"ר וצ"ע].

בהנהגות הגר"א מכת"י ר' סעדיה [וכן בבית אדם, ובבנין עולם] הביאו מעשה כעין הנ"ל בצנן או צוקע"ר. והביאם הגר"ש מלצאן (אור חדש מכת"י, וכ"ה בהגהות שערי רחמים) וכתב "וזהו שלא כדברי האומרים שלא נאסר רק תחת המטה המיוחדת לישן עליו". ונראה דבא לאפוקי מדברי הר"ב ברודא בבית יעקב (תרמ"ד, דף ח' ע"ב) שכתב בכלים פ"כ: "...מזה מוכח דהא דאסרין אוכלין ומשקין תחת המטה דוקא תחת המטה ממש, אבל אם מונחים בתוך המטה תחת מראשותיו מותר... והעולם מסתפקים בזה ומדברי הגר"א הזה מוכח דמותר", עכ"ל. ואמנם מהנך עובדי מוכח כדברי הגר"ש מלצאן, רצ"ע.

ד. ואם נא לחשוב פירוש כתיבתו פי' נמצא קיים.

כ"ה גם נביאורו ליו"ד סי' רע"ו. וראה להלן לעמ' לז.

שם. "ביוה"כ ובת"ב אין מברכים על נטילת ידים".

זה נמצא רק בכת"י ר"ס ולא במע"ר [אף שהעתיק שם ההמשך לגבי שעשה לי כ"צ]. ובאמת צ"ע, שהרי אף על קינוח ידיו בכל מידי דמנקי מברך על נט"י להגר"א (והובא כאן יבעמ' קט), א"כ אף ביו"כ ות"ב כשיקנח ידיו לשחרית ושאר תפילות יברך ענט"י. [ואולי מפני כך השמיטם הג"ר יששכר בער במעש"ר]. עכ"פ קשה להביא ב' פסקים אלו מהגר"א זה אחר זה.

והנה בהנהגות הג"ר חיים ליב סטאוויסק ז"ל [הנקרא 'דרך הקודש', הדפיסו הגר"י מלצאן בס' אזהרת שבת] במניין ק' ברכות, ביו"כ שחסר כמה ברכות הוסיף בסוגריים: "ולמנהגי על פי הגר"א חסר עוד שתיים על נטילת ידים והמעביר שינה", והוסיף שם שהשלים ג' ברכות [ב' הנ"ל ושעשה לי כ"צ] בלילה, וכוונתו לדעת הגר"א במעש"ר אות ט מברך ברכות השחר אף בלילה עד שהולך לישון, וברכת ענט"י נראה דמברכו קודם תפילת ערבית, וכדעת הגר"א במעש"ר אות ג דמברכין ענט"י גם על תפילת מנחה וערבית. (וע' מ"ש בישורון כרך לח עמ' תרמו. וכ"ז שלא כהגר"מ שטרנבוך ב'הלכות הגר"א ומנהגיו' אות ב). ומבואר כי אכן הנהגה זו נכונה בדעת הגר"א, ולפי"ז על כרחך דאין דעת הגר"א לברך על מידי דמנקי. ובאז"א הביאו דדעת הגר"א כן מדבריו בביאורו סי' ד' סקל"א [וכ"כ בס' פסקי הגר"א שם], אבל הנה בדמשק אליעזר שם כתב שיש שם ט"ס ויש להמשיך בסו"ד "אבל לדעת הרא"ה לא

יברך" [האמור בס"ק ט'], יעו"ש, ולפי"ז אדרבה הגר"א מצדד בדבריו דאין מברכין אף על מים הפסולים לנט"י וכ"ש על שאר מידי דמנקי. ועי' בדברי שלמה על המעש"ר אות ג'.

[למיישרים ארחותיהם כמנהג הגר"א, לכא' יש להקפיד לרחוץ פניהם כל יום (וכמ"ש בשבת נ ב'), ואי לאו הכי אין לברך ברכת המעביר, וכפי דעת הגר"א ביו"כ ות"ב. אמנם י"ל שדעתו דדוקא בת"ב וי"כ דכו"ע אסירי בהו, אבל אכל ל"ע יוכל לברך, וכן מי שאינו רוצה לרחוץ פניו. [וע' תשובה"נ ח"ה סי' ט"ש].

עוד יש להאיר, כי אלו הברכות (המעביר ועשעה לי כ"צ) לדעת הגר"א מברכין בשעת עשייתן ולכן מברך אף בלילה, אבל אם ינהג כמ"ש המ"ב בס"ס נ"ב שלא לברכן אחר שחרית, יתכן דאף הגר"א יסכים לברכן ביו"כ ות"ב וכמ"ש מ"ב סי' תקנ"ד, וע' ברמ"א סי' מ"ו דהמנהג לברכן אף שלא נהנה ובביהגר"א כתב דזה כשיטתו דמנהג עוקר הלכה, וכיון דהסכימו בסידור לברכת הנותן ליעף כת, א"כ הה"נ. ומוכח מזה א"כ כמ"ש לעיל דדברי המע"ר קאי דוקא ביו"כ ות"ב דכו"ע אסירי ברחיצה ולא מנהגו של עולם קרינן ביה. (ונ"מ בכ"ז גם לענין ניעור כל הלילה אי מברך מעביר שינה).]

שם ששני כרצונו.

בהערה כתבו שמצאו ברכה זו בדברי הגר"א בפירושו ליונה, ואם לא כן לא היו מדפיסים ברכה זו. ולמה לא נזכר מזה לדעלמא שלא אכפת להגר"א שלא נזכר הברכה בגמ', וסגי כמנהג מימות הראשונים. הלא גם על ליעף כח הביאו ביהגר"א שמנהג עוקר הלכה, ולמה לא למדו זה מזה?

שם שלא עשני גוי וכו'.

ברכות ('שלא עשני') אלו אינם עניין כלל עם ברכות השחר, ולא נזכרו כלל בברכות דף ס', אלא במנחות דף מג. [גם דינן שונה משו"כ, ע' מ"ב סי' ע"א סק"ד] והסדר אינו נכון לדעת הגר"א שיש לברך תיכף כשקם ממיטתו (וק"ו אם הסדר הוא בדוקא, ראה בהערה הבאה), כמ"ש בערוה"ש (מו, יא): "ונ"ל דודאי לפי עיקר דינא דגמרא שמברכין כל ברכה בעת חלוותה ממילא דאלו הברכות נשארו לאחרונה מפני שעליהן לא חלה מעשה".

שם. מלביש ערומים לפני פוקח עורים. ובהערה, המקור מסכ"י וציינו לביהגר"א סי' מ"ו דמשמע ממנו שסידור הברכות הוא בדוקא.

ויש לתמוה, דו"ל הגר"א שם "כשיעור כו". כ"ז סידור הרא"ש וטור אבל רי"ף ורמב"ם סידור אחר וגירסא שלנו בגמ' ג"כ סידור אחר, ונראה ממנו להדיא כי נוטה מדעת הרא"ש וטור"ש [כמוש"כ החזו"א, ראה להלן], אמנם לא נראה שהכריע אם כג' רי"ף ורמב"ם או כג' שלנו בגמ'. [בביא"ג שם מעמיד ד' ברכות בלבושים ונגדס ד' בגוף, ונראה ממנו כי אין הסדר בדוקא וצ"ע].

שם ביו"כ ות"ב א"א שעשה לי כ"צ. ובהערה שזהו דוקא להגר"א במע"ר החדש דמחמיר בכל מנעל.

א. מע"ר החדש הוא ספר הליקוטים מכת"י הגר"מ עפשטיין. ויש להביא גם מהנהגות הגר"א מכת"י ר"ס וז"ל: "רבינו פסק ביו"כ ובט"ב אסור ללבוש ברגלים אותם מנעלים של בגד וייואנט ועי' במס' יומא דף ע"ח ע"ב שכך הוא מסקנא דרבא שם ודלא כש"ע. וש"ג מותר" עכ"ל. [וכך גם מדויק בביהגר"א סי' תרי"ד, וע' פסה"ג השלם סי' ש"א]. ב. מה שביארו דדברי המע"ר הוא רק כשיטתו הנ"ל, יל"ע מ"ש בכת"י הנ"ל "וש"ג מותר", דהיינו לכאורה בשל גמי מותר. ובאמרי נועם מפורש כי תיקונו על מנעלי עור, וא"כ אינו עניין לשיטת הגר"א הנ"ל.

שם. יהי רצון.

ל' יחיד ביהי רצון השני. מבוסס על "שאל"כ היו מעירים על כך" (השלמות עמ' תקצא. טענה מוכרת מאד בסידור). ויותר מסתבר להיפך: כי השני מפורש בגמ' ברכות טז ב' בל' רבים לעומת הראשון שהוא שינוי של רש"ס. וע"ע בביא"ג לב"ק טז ב' "וכן כל הבקשות" (בל' רבים).

בהשלמות עמ' תקצב: "על כרחך צ"ל בזה שגירסת הסידור אינה בדוקא שהרי סו"ס עיקר עניינו הוא הפירוש". מעתה, אחר קביעה זו, כמה נוסחאות המבוססות על סכ"י בלבד מתפקקות?

שם. (ובהשלמות עמ' תקפז). "יהי רצון" ברכה בפני עצמה, ע"פ האמור באמר"נ בשם הגר"א, ונדחקו קצת בנוסח הסידור כ"י שהתחיל יהיה רצון עם וא"ו החיבור.

אמנם בביאורי אגדות לברכות (מכתי"ק) כתב, "והם יו"ד ברכות וה' ברכות המצות", ופירש הגרי"א⁶², תלמידו של הגר"מ משקלאוו: ה' ברכות המצות ר"ל מ"ש א' להתעטף בציצית ב' להניח תפילין על ש"י ג' על מצות תפילין על ש"ר ד' ענטל"י כמ"ש כי משי ידיה כו', החמישית הוא כי משי אפיה שזה ג"כ מצוה, עכ"ל. הנה מפורש כי ישנם רק עשר ברכות השחר [בלא הנותן ליעף שלא נזכרה בתלמודין, ובלא ג' ברכות גוי עבד ואשה שאינם כלל "ברכות השחר" ונזכרו בגמ' מנחות] ומעביר שינה אינה מכללם אלא בכלל ברכת המצות דחייב אדם לרחוץ פניו לכבוד קונו. ומבו' בדבריו דברנת יהיה רצון אחת היא עם מעביר שינה "ומתפלל אחר שרוחץ עיניו שלא יסתכלו לדבר עבירה רק בתורה" ע"ש, דאל"ה הא נזכרו ו' ברכות אחר ברכה"ש. אין ספק שיש להעדיף דבריו שבכתי"ק. המעיין היטב בסידור כ"י רואה כי גם דעתו שהיא ברכה אחת [מלבד וא"ו החיבור, מעצם פירושו, כי מעביר שינה בבינה ומשם ויהי רצון כי בה רצון העליון, כוונתו בה, בבינה, וז"פ].

שם. גומל חסדים טובים לעמו ישראל.

62 הנדמ"ח נכת"י בההדרת ר"ד קמנצקי, ע"י מכון פרקי אליעזר.

בסידור לא העירו דבר מדברי הגר"א בביאורו בסי' מ"ו הכותב ברורות: "בא"י גומל כו'. כ"ה גי' הרא"ש וטור וכ"ה בספרים שלנו. אבל הרי"ף והרמב"ם לא גרסי לעמו ישראל". וסגנון זה (אבל וכו') כותב רבינו כשדעתו לצדד כן, כמו שכתב החזו"א: "במקום שהכוונה לרופף את הדין ולומר שאינו מוכרע משמש לשון זו דעת פלוני אבל פלוני כתב כו'", וכן: "במקום שדעתו ז"ל לחלוק כותב אבל בתו' כו'". וכ"כ בסי' שביתת השבת (מבשל ס"ק י"ב): "וידוע כשכותב לשון זה דעתו כדעה האחרת". [גם מהדירי אז"א קיימו הבנה זו בעמ' ו בענין שלא עשני גוי]. נמצא ל"נוסח הגר"א" יש להשמיט תיבות "לעמו ישראל". [גם בסכ"י אין התייחסות לתיבות אלו].

שם. וישכם ויאמר, בהערה.

א"כ למה השאירם נגד מע"ר? בגלל ס"י! ובסידור כ"י לא נמצא כלל על זה, רק רנ"ה הדפיס כן בסידורו.

יב. ודוקא כשהסיר הטלית שלא לצורך הטלית, חז"א בדעת הגר"א.

דברי החי"א נאמרו בשם רבינו מנוח, אבל הגר"א אף דקאי בשיטת הרמב"ם דמברך בכל פעם שלובש מניח ונכנס לסוכה, מי יימר שמסכים עם חידושו של רבינו מנוח? (וע' ריטב"א סוכה מו א').

וכך גם בעמ' יג לגבי תפילין, ובעמ' שכא לגבי סוכה.

שם. יכוין בהתעטפו וכו' וזה מלבד הכונה שצריך לכוין וכו'. (ויכך גם כתבו לגבי תפילין בעמ' יג).

כן דייק הב"ח מדברי הטור (או"ח תרכ"ה). ולפי"ז היה ראוי גם בברכת לישב (עמ' שכא) לכתוב כן. ע' מג"א ופמ"ג ובכור"י סי' תרכ"ה. [ובביהגר"א שם האריך דקיי"ל כמ"ד ענני הכבוד]. אולם אעיקר דינא יש להסתפק אם הגר"א מפרש כן, כי בביהגר"א סי' ח' ס"ק ט"ז נראה דמפרש שכן הוא בכל המצוות כולם.

שם. ה' ציצית וברכתו.

יש להוסיף דעת הגר"א לברך קודם העטיפה דוקא (פסקי הגר"א סי' ח', שער הציין סי' ח' ס"ק ה', דלא כחיי אדם), וכן מפורש גם בביאור הגר"א סי' תרמ"ג ס"ק ג.

יג. גם הלומד בהרהור חייב בברכה"ת וכו'.

נחלקו גדולים בדעתו, האם מחייב לברך אף על הרהור, או"ד רק אוסר ללמוד בהרהור בלא ברכה"ת, אבל לעולם לברכה"ת בעינן דיבור (ואם מברך רק להרהור הוה ברכה לבטלה, וגם אם הפסיק צריך לחזור ולברך). ע' ת' אהל משה להג"ר אלעזר משה הורוויץ ז"ל סי' קכ"ה וקכ"ו [לבעל דברי מרדכי, פרידבורג. ושם נמצא בסי' נ"ט]. (ולדעת הגר"א פס"ד נחשב כדיבור ולא כהרהור, ונ"מ או לדעת המחבר, או לדעת הדברי מרדכי אף להגר"א לברך עליה).

שם. וה"ה כל הישן שינת קבע וכו', מרחץ וכו', וכ"ש לתפילה.

ראוי לציין כי כאן הכריעו שלא כדעת הג"ר שלמה הכהן מווילנא, הסובר כי לד' הגר"א אף ישן קבע ביום א"צ ברכה"ת. וגם יש לציין כי בכת"י הנהגות וחידושים מבואר כי לדעת הגר"א מרחץ הוה הפסק כו'. וגירסת תומע"ר שהביאו בסידור, צריך ליישב מהו פי' וכ"ש לתפילה.

יד. וזהעוב'.

הדפיסו בסידור והערב עם וא"ו. כפיה"נ על סמך דברי הגר"א דהם ברכה אחת. וע"ז הביאו בהערה שמועה אחרת הסותרת, דג' ברכות יש בברכה"ת. וכנראה דעדיין ס"ל דעם וא"ו הוה לכו"ע, וכמו שכ' בביהגר"א סי' מ"ז סק"ו [וציינוהו בעמ' ח]. אבל הנה באור חדש אי' להדיא בשם אחי רבינו, הג"ר בער, "אמר הערב נא בלא וא"ו"! ואף אם לא נכריע אי הוה ב' או ג' ברכות, מ"מ הרי הועד כי נהג בלא וא"ו, ואין סתירה לעדות זו, כי אף אם נחשב לברכה אחת, מי יימר דמחוייב להוסיף וא"ו ^{שינוי} על עניין ראשון? [עכ"פ היה ראוי להעיר על כל שינוי נוסח בדעת הגר"א].

טז. פרשת הקטורת.

הושמטו פרשת העקידה ופרשת המן וכו' שנזכרו בשו"ע סי' א' ס"ה שטוב לאומרן, והגר"א האריך להביא לכאורה מקור. אבל כידוע סידורם אינו הולך אחר השו"ע אלא אחר ס"י, ואינהו ליתא בסי' ינוג' כבר בסידור רע"ג, ובתשב"ץ קטן בשם ירושלמי, כל האומר פ"שת המן בכל יום מובטח הוא שלא יתמעטו מזונותיו, וברבינו בחיי כתב כן בשם קבלה ביד חכמים]. ואמנם כידוע האריז"ל מנע ממהרה"ו מלאומרן, אבל מהגר"א בביאורו נראה דמסכים עם הש"ע. ואמנם ברור דאין לקבוע כן בציבור, אבל ביחיד למה השמיטום? (וע' ערוה"ש, ובס' עבודה תמה שיצא לאור בהסכמת כל גדולי ווילנא ובית מדרשו של הגר"א).

כ. להתפלל שחרית כותיקין ובלבד עם מנין, מהשנו"א.

כוונת השנו"א לקוראה לפני הנה"ח, אבל לאחמ"כ יכול להמתין עד סוף ג"ש [אם לא משום הידורא דזריזין]. וגם, כוונת המע"ר רק לתפילה אבל בודאי יקרא ק"ש קודם, ע' מכתב הלשם הנדפס בישראל (כרך יח עמ' פה ואילך).

כא. חז"א בשם הגר"א. (וכן בעמ' רג חז"א בשמו).

בב' המקומות כתב החי"א "כמדומה" בשם הגר"א. היה ראוי לדקדק ולכתוב כך, וללמוד מדרך המ"ב בסי' תקפ"א סק"ז שכתב כך. ובסי' נב סק"ה (ובביאור"ל סי' רפ"א) לא ציין על כך כלל שמו של הגר"א.

לג. לעילא מכל. כ"ה בסי', והנוסחא 'מן כל' מבוססת על האריז"ל, שיהיו כ"ח תיבות, אבל להגר"א שלא גרס 'יתהלל', א"כ בע"כ יש לו שיטה אחרת בזה.

צ"ע, אין אפשר להחליט בזה שהגר"א לא קיבל שינוי האר"י בגלל שלא גרס יתהלל, הא שפיר י"ל שהגר"א השלים הכ"ח תיבות עם האמן שקודם יהש"ר. [בוא

וראה כמה הגר"א לפי מחיקתו של תיבת יתהלל (משום דל"ש לומר ע"ז לעילא מכל ברכתא) עדיין מחשב המ"ב אותיות והז' ווי"ן דאיתא בכוונות (יחד עם הכ"ח תיבות הנ"ל), באופ"א]. ה"ה כאן יתכן מאד שמחשב באופן אחר. ובאמת מהר"ש ויטאל בסידורו חמדת ישראל מצדד שהנוסח לעילא מכל, וחשבון האר"י הוא או עם האמן דיהש"ר או עם ואמרו דאמן בתרא.

לו. קדוש קדוש.

בדו מליכם מחלוקת בין הגר"ח לרבו הגר"א. וחידשו גם שאין להפסיק ביניהם. כ"ז אין לו שורש ולא ענף. ר' מאסף ישרון כרך מ עמ' תשצ בהערה. [גם בתפילת דוד להג' אדר"ת כתב שמועה זו בשם הגר"א מוילנא, והוסיף עלה בשם הגר"ח ברלין דגם בקדושה דסידרא הדין כן].

שם. קדוש ביחיד.

כאן לא הדפיסו ניגון טעמי קדוש, ולהלן עמ' עז הוסיפו טעמי המקרא. וביארו שם עמ' עז כי כאן הוא הפסק לומר בניגון כקורא בתורה באמצע ברכות ק"ש, משא"כ שם. ראוי לציין כי דעתם זו היא נגד המשנ"ב סי' נ"ט ס"ק י"א והגר"א ל' ליפקין (אמר"נ ברכות כא ב') הכותבים כי גם לדעת הגר"א יוכל לומר בקדושת יוצר קדוש בטעמים.

היה מן הראוי גם להעתיק (כמו בכמה סידורים) מאמרי רז"ל, למי שהפסיד קדושה וקדיש. וכמ"ש הגר"א בביאורו סי' נ"ט: "וכן תיקנו הקדמונים לומר במקום קדושה ברייתות, משום דס"ל כס' אחרונה, דלס' ראשונה ל"ל דהא לא עדיף מסדר קדושה ויוצר".

לז. בב' שמות שבק"ש יכוין פי' קריאתו וכו', ויארין עד שיחשוב היה הוה ויהיה (אבל בשאר השמות וכו'), ובהערה.

כלומר, דבעמ' ג נתבאר דעת הגר"א בביאורו סי' ה' [דלא כש"ע] דאין לכוין אלא רק פי' קריאתו, חוץ מב' שמות שבק"ש. ועוד נחלק על ש"ע דאין פי' כתיבתו היה הוה ויהיה, אלא נמצא קיים. א"כ היה מתבקש שבק"ש, דאף מכיון פי' כתיבתו, יכוין נמצא קיים. ובמהדורות ראשונות לא כתבו בזה מידי. וכנר' העירו להם, וחזרו בהם במהדורות אח"כ (כגון תש"ס) והדפיסו בק"ש כוונת "נמצא קיים", אמנם במהדורות אחרונות חזרו לכוונת "היה הוה ויהיה", ותירצו כאן בהערה ע"פ דברי הר"י שקלאו דשני השמות שבק"ש מורין על כוונת היה הוה ויהיה.

ותימה, הלא כבר נתפרסם בישרון כרך ד' (תשנ"ט) מאת הר"א קוסמן, ליקוטים חדשים של ביאור הגר"א מכת"י, ושם איתא "רק בק"ש ששם ג' השמות מורין על היה כו". וביאר לנוכח הר"י וינשטיין (קובץ נטעי נעמנים, לייקווד, תשס"ב) כי כוונת הגר"א מתבארת באדרת אליהו בראשית עה"פ אלה תולדות השמים (והובא בסידורי

הגר"א), כי ה' אלוקינו ה"י שבפסוק ראשון שבק"ש, הכוונה: ה' - היה, אלוקינו - הוה, ה' - יהיה. ועיי"ש פירושו.

דברי התומע"ר בית יעקב תרמ"ד, הם מרשימות ר"י משקלאו, והוא גם סידר את הביהגר"א לש"ע או"ח שבידינו, וכפיה"נ לא ראה דברי האדר"א, ושינה לשון הגר"א מג' שמות לב' שמות, כי לא נזכרו ג' שמות בפ"א דק"ש. אבל עכשיו שנתגלה הכת"י הנ"ל, בודאי הנכון למיגרס ג' שמות, וכפי שהוא באמת בכל הדפוס"ר של ספר היראה לרבינו יונה (ר' מהדורת שפתי חכמים) שהוא מקור דברי הגר"א שם. וכך גם מסתברא דאין חילוק בכוונת השם בין ק"ש לשאר שמות, וכפשטות לשון המעש"ר (אות מא), שלא חילק בשמות בין ק"ש לשאר מקומות. [עוד על שינויי הגר"י שקלאו בתוך ביאור הגר"א, ר' ישרון כרך לט בעניין ה"ליקוטים" והביאורים].

לח. בהערה, ומה שהזהיר דוקא בק"ש משום שחסרון הכוונה מצוי בה ביותר.

ע' במשנ"ב סי' ס' ס"ק י' דמפרש כונת המע"ר באופ"א, שלא לסמוך לכתחילה על 'חזקה כיוון' האמור בירושלמי.

מ. ה"א אמת ויציב.

נשמט ענין טו' ווי"ן המבוא' בדברי המחבר סי' ס"א, כפיה"נ על בסיס דברי הגר"א בביאורו שם ס"ק ח. אבל יש לציין לדברי הגר"א בתיקו"ח פג ב' (וראה שם בס"ק ז): "צריך כ"א לומר צ' אמנים וכל הצ' נכלל באמן היינו אמ"ן גי' תשעים. ומאן דלא אמר להצ' אמנים צריך לכיון בט"ו ווי"ן דויציב כו".

מב. נהגו לומר פסוקים של גאולה וכו'.

הגר"א שם הביא זאת מהגאונים כמקור למה שנהגו לומר איש יהודי וכו' במגילה בקול. אבל באמת לדעת הגר"א גופיה בסי' מ"ט הלא סיבת אמירת מי כמוכה וה' ימלוך בקול הוא משום דברים שבכתב דאינם יכולים לצאת מהש"ן, ועי' ביהגר"א סי' נ"ט ס"ק ח' וא"כ אדרבה לדעת הגר"א אין כל מקור שפסוקי גאולה אומרים יחד.

מג. שמר"ע.

נשמטו כאן ב' הלכות לדעת הגר"א, ונוסח התפילה לדעתו. א. מ"ש בש"ע סי' ק"ג ס"ב, ובביהגר"א שם "אבל העיקר כמ"ש בב"י דקשה הדבר מאוד לכדות חילוקים מן הדעת וכו', צ"ש. ב. ז"ל האמר"נ (ברכות כד ב'): אמר רבינו בשם הירושלמי, שצריך לשהות כשיצור ד' אמות לאחר שרק קודם שיזכיר השם, וכן אם רוצה לרוק אחר הזכרת השם צריך לשהות ד' אמות. ועוד איתא בירושלמי מי שמפיה צריך לנקות אותו מקום במים שאי אפשר שיהיו נקי בשעה שמפיה וצריך לזהר בזה כי דבר גדול הוא.

שם. לכוון בלשון תפילה ולא בלשון הודאה. ובהערה, כי כן כתב הב"י בשם רוקח.

יש לציין כי הרבה מהתומע"ר הוא מהגר"ח ולא מהגר"א. ונראה ברור שהנהגה זו שמעה ר"י משקלאו מהגר"ח, כי כן איתא בלשון זו ממש בכתר ראש אות כג.

לא נראה כלל שאזהרת הגר"א (החמורה: וכל המכוין בל' הודאה כאילו לא התפלל מימיו!) קאי על כוונת הרוקח שכתב כבודך אגב וכדבר פשוט ש"בתפילת שמונה עשרה שאינה הודאה על שם הנאה ומצוה אלא על תביעת צרכיו של אדם", ולכן אינה צריכה שם ומלכות ע"ש. דמה שיין להזהיר דברכות דבקשה אינם הודאה? אבל באמת כוונת הגר"א היא כלשון שכ' באמר"נ ברכות ס ב': ברוך פי' לשון ברכה ממש כדאי אין להקב"ה נחת רוח אלא בשעה שמברכין אותו וכדאי לעיל ר' ישמעאל בני ברכני ולא אמר שום הודאה רק יה"ר שיכבשו רחמין", עכ"ל. והעניין כמ"ש בנפח"ח ובחיי אדם "שאנחנו מבקשים שיהיה מבורך, כידוע", וזהו ל' תפילה שאמר הגר"א משקלאוו, ולאפוקי אותם המכוונים בלשון הודאה, כלומר שבח.

מד. א' שפתי תפתח. מסתימת המע"ר משמע בקר"ר כו'.

היאך משמע? ועי' הלכות הגר"א ומנהגיו סי' צ"ה. ומהרי"ף ברכות יג ב' בשם רב האי גאון, מוכח או שהש"ץ לא אומר כלל א' שפתי תפתח או עכ"פ שאומרה בלחש [כמ"ש מג"א בשם אריז"ל]. ועי' אור"ש תפילה פ"י הט"ז. כוונת מע"ר שהש"ץ אומר א' שפתי, אבל יתכן בלחש.

מו. ושבחך. (והאריכו גם בהשלמות עמ' תרא).

יש להדגיש, כי אז"א נקט עמדת הגר"ח, ודחה בב' ידיים את המעש"ר וה"דיוקים", ורק דן האם כוונת הגר"א לשבחך שי"ן בחיר"ק או בשו"א. אולם במע"ר בית יעקב תרמ"ד מהגרי" משקלאוו (לא הובא מקור זה כלל בנידון!) איתא בזה"ל: "בקדושה: ושבחך (מנוקד: סגול' תחת החי"ת). והכי דייקי תלמידיו ששימשוהו כל ימיו דהכי הוי אורחיה דרבינו להקדים לפני ש"ץ אורח בקולו בנקוד זה". ע"פ מידע זה, יתכן, כי כמו בניקוד 'זכר' לא נתקבלה דעת הגר"ח כסוף דעתו של הגר"א, אלא שהגר"א חזר בו לעת זקנותו, הכא נמי י"ל בהקשר לניקוד ושבחך בל' רבים.

שם. לדור ודור נגיד גדלך.

ע' ביהגר"א ישעיה יב ו עה"פ צהלי ורונ. [ושם לשונו, מכת"ק: לדור ודור נגיד גדלך ונצח נצחים קדושתך נקדיש. אמנם בהמשך כתב "ולנצח נצחים הוא הקדושה וכו'". זה מראה כי א"א ללמוד נוסח מכתובה דרך אגב. ראה במאמר: דברי הגר"א עצמם בהזכרת הנוסחא ד"א].

מז. ראה נא, ע"פ ס"י, נגד ר"א בן הגר"א.

כבר העיר על כך ר"ד קמנצקי במאמרו בישרון. לדבריו, הגר"א היה משמיט תיבת "נא" כפי שעשה בברהמ"ז רחם נא. אבל לדידהו ה'קו המנחה' הוא ס"י, א"כ מובן הכרעתם לדעתם.

מח. תפילה עבור החולה. בהערה, ועי' מ"ש לעיל וכו' דאסור לכוין בתפילה לצורך עצמו כו'.

מהשנו"א משמע דרך באלוקי נצור הוא עבור עצמו [אלא יתפלל באלוקי נצור שתפילת אלוקי נצור הוא על עצמו], וכ"ה בפ"י הגר"א לאסתר "בתחנונים של אחר התפילה ששם הוא כל הבקשות ליחיד, ועיקר התפילות הוא נצור לשוני מרע שהוא העיקר"], אבל שאר תפילות אף לחולה הוא על צער בשכינה כמו קלני מזרועי, וכמו שהאריך בזה הגר"ח בנפח"ח ובכת"ר [וע' גם בס' מגניי הגר"א, ליקווד תשנ"ט, עמ' קסב]. וע"ע ביהגר"א סי' תקס"ב ס"ו סקי"ט, דנראה ממנו דבלשון "תפילת המנחה" לא כלולה אלוקי נצור.

נא. שמע קולנו. בהערה אריכות מהגר"ח והיעב"ץ על ווידויים קבועים בתפילה.

מן הראוי לציין לדברי ערוך השלחן [אשר בא מבית מדרשו של הגר"ח] בס"י קי"ט ס"ב, ז"ל "ודע דזה דבר פשוט שלא התירו חז"ל להוסיף בשמו"ע אלא במקרה כשצריך לזה, אבל להוסיף תפלה קבועה תמידיות בשמו"ע הוא העוה יתירה וחוצפא כלפי אנשי כנה"ג, ועל זה יורה כל ת"ח וכל אשר יראת ה' בקרבו. ובכן יש לצעוק על המדפיסים שהוסיפו בסידורים בשמע קולנו תפלה קבועה אנה ה' חטאתי וכו' אתה הוא הון ומפרנס וכו', ורבים מעמי הארץ אומרים זה תמיד ככל תפלת י"ח, ולבי עלי דוי על המעשה הזה ושמעתי שכבר הרעיש על זה אחד מגדולי הדור בדור שלפנינו אלא שבעוה"ר איגסר עלמא בידא דטיפשאי והמדפיסים עושים כרצונם ואין בידינו למחות וכו'. עכ"ל.

נו. ברכת כהנים בת"ב.

לא מובן מדוע הסידור מתערב בהכרעה או בהבאת מנהג בנושא שהגר"א [או אף ר"י משקלאוו] לא איירי ביה כלל. ומדוע השמיטו דין ברכ"כ בבית האבל רח"ל, שמצוי טפי מת"ב.

אגב הכרעות עצמם, גם בברכת מעין שלוש (עמ' קה) הכריעו מדנפשיהו דגם סמוך לחתימה יש לשנות לפירותיה בפירות אר"י, וכ' בהערות כף החיים דלא כערוך השולחן. [אבל לא שינו "על מחייתה" כפי שכ' בכף החיים שם]. האם הגר"א חתום על הכרעות מעין אלו?

עד. וזאה התורה. בהערה מהגר"ח.

הביאורה רק מהרנ"ה, אבל נמצאת גם באור חדש מכת"י, אהלי חיים לר"א לנדא על כתר ראש, והגרנ"ה הביא זאת בשם מקרא סופרים על מ"ס, וכ"ה גם באשי ישראל שהעתיק אחרי הרנ"ה כל הג' פסוקים⁶³.

63 ומה שכתבו "דאף דק"ל כל פסוקא דלא פסקיה משה כו', בתפילות המבוססות על קטעי פסוקים ל"ל בה, נמ"ש מג"א. זה פלא, כי כאן אין מדובר על "תפילה המבוססת על קטעי פסוקים", אלא ממש על "אמירת פסוקים"! מה גם שדעת הגר"א (עמ' רלח) לומר בקדושת מוסף 'להיות לכם לאלוקים אני ה'א' בלי הפסק [נגד ס"י] כי הוא פסוק אחד, ושם באמת הוא "תפילה המבוססת על קטעי פסוקים". המעניין הוא, שבעמ' קפה כתבו כי "ויי"צ התחכם כדרכו להתחיל מתחילת הפסוק",

עד. הגבהה אחר קריאה"ת כו'.

הכריעו ע"פ משמעות מע"ר דלא כביהגר"א מפורש.

והאמת יורה דרכו: מה שבעל מעש"ר סידר הגבהה אחר קריאה"ת, כיון שכך נהגו בוויילנא בכל מקום כולל בקלויז הגר"א. אבל הגר"א לא סבר שכך יש לעשות. וכפי הרבה דברים שנהגו בקלויז, וכ"ש בשאר ווילנא, אחרת מדעתו [ע' מע"ר אות קטז ועוד].

עז. למנצח בט"ו בשבט.

בזה השולחן (ונד' בסוף סידור הגר"א) הגר"ש דבילצקי זצ"ל הבין בדברי הגר"א דא"א למנצח בט"ו בשבט וגם בט"ו באב [וכפי הגירסא הישנה ברמ"א בס"א]. וכן כתב הגר"ה בסידור הגר"א ח"א דף קלו ע"ב. אבל בס' אמרי יושר (גריינמן) ברכות אור"ח סי' ל"א (עמ' קכב) השיג ע"ז לנכון, דכוונת הגר"א רק לר"ח [וכן מוכח מדקאסר בהספד ותענית]⁶⁴.

פ. לדעת הגר"א אין לכרוע בעלינו.

אינו מוכרח כלל, ונחלקו בדבר זה הגר"ש אלישיב והגרש"ז אוירבך (שירת מרים עמ' תקו). והגר"ש דבילצקי נסתפק בזה. ובערוה"ש סי' נ"ו כ' דלשוה מעט לכ"ע מותר, בכדי שלא יראה ככופר (מג"א סי' קל"ב) סגי בשחיה מועטת (ע' מג"א סי' קי"ג). והדברים ארוכים.

הסידור השמיט עצמו מלדון האם להגר"א כורעים בקדיש בעושה שלום במרומו.

כך גם מה דפשוט להם דלהגר"א אין כורעים בברכו (עמ' לח ועמ' קכו. ומסתמא גם בקריה"ת אבל לא ציינוה בעמ' עג), כי בביאור"ל סי' קי"ג כתב ע"ז "רק" מנהג ישראל תורה. אבל ע' בשער הכולל שהביא מקורות לזה, ועכ"פ הרכנת הראש וכנ"ל, וע' גם באמרי יושר (גריינמן) ברכות סי' י"ד (לדף לד ב').

ומדוע כאן לא נכנה שינויו של הגר"א כ"התחכמות". ויש לציין שכנראה שהתחכמותו של וי"צ מצאה חן בעיני הערוך השולחן, שכותב בס' רע"א סכ"ה שנכון הוא. וע' 'מעורר ישנים' (פרידמאן, ממעוררש. הח"ח בביאור"ל סי' רע"ג הביא ספרו "פוחת דברים") שג"כ מעיר כי לפי הגר"ח בוזאת התורה, גם יש לשנות כדברי הווי"צ. וגם הג"ר שמואל אביגדור תנא תוספאה בהגדה שלו (מהרש"א, וארשא תני"א, דף כד) בקידוש כותב כי המדקדקים והתחיל מויהי ערב כמו"ש הרו"ה הוא טעות אלא יש להתחיל מתחילת הפסוק וירא אלוקים וגו'. וכך נהג הגר"ח ברלין ז"ל עיי' נשמת חיים סי' ט'. [גם דגר"ש מלצאן באור חדש כח"י צווח על התחלת על כן בך (ע' מ"ב סי' רפ"ט סק"ב) בקידושא רבה].

64 במהדורת תשע"ח הוסיפו כאן דברים בהערה. ומתוך דבריהם נראה שהבינו כי לדעת הגר"א טו בשבט וט' באב אסורים בהספד ותענית. וזה פלא (ולא דן במדרכי רק על תענית ציבור וכיוצא ב"ש"פ, אבל אינו מימי מגילת תענית). עוד הוסיפו דברים לגבי אסרו חג בשאר רגלים (מלבד שבועות), הנה הגר"א איירי לגבי גוף היו"ט, ולעניין תענית, אבל לא נזכר שם דבר לעניין למנצח (ולעניין תחנון אין נ"מ בכ"ז, בדכל ניסן ובין יו"כ לסוכות א"א תחנון כמ"ש סי' קל"א ס"ז).

צא. תפילת הדרך.

העמידו הפילת הדרך קודם לברהמ"ז. ולשון סערת אליהו: 'רחץ ידיו לתפילת השחר ועמד להתפלל כו' ואח"כ קרא פרשה בתורה שמו"ת וכל מלה ומלה בתורה היתה יוצאת כאור בהיר מפיו הקה"ט זלה"ה ואח"כ אכל פת שחרית'.

צא. ב' פעמים על כל יד.

ע' אמר"נ טו א' 'והב' הוא נטילת סעודה שהוא ב' פעמים". וכ"ה באור חדש כת"י בשם הגר"א מכת"י. (גם על להלן עמ' צב מים אחרונים ברביעית, ע' אמר"נ שם "ויכולם ברביעית").

שם. על כלי נקוב הביאו משאלות.

יש לציין לדבריו באליה רבה פרה פ"ה מ"ז [וכ"ה בחידושי למשניות ובביאור שנד' על המשנה בדפוס ווילנא ע"י רא"א] על כלי נקוב דכשר לנטילת ידיים, ותואם למ"ש בשאלות אות צ"א בשמו (ובכת"ר לא כ' זאת בשמו, אבל נראה כי מכח רבו הוא כמו הרכה מהכת"ר), ודלא כהביאור בס' קנ"ט סק"ז (כמ"ש בשעה"צ שם סק"ז ובביאור"ל).

צג. בחדס.

בבי' הר"א בן הגר"א לביא"ג איתא ובחדס. וראה בעמ' מד שלא קיבלו דברי ר"א בן הגר"א שגריס ורב להושיע כי הוא פלא, וכך בראה נא.

שם. ברכת האורח, ודע דאף שמשמעות כו'.

ז"ל ערוה"ש סי' ר"א, 'ופשוט הוא דעכשיו שכל אחד מברך בהמ"ז מחוייב כל אורח לברך ברכה זו אף שלא כיבדו בעה"ב בברכת הזימון [ואולי עתה לא אמרין כלל דאורח מברך דזיל בתר טעמא ודו"ק]", ע"כ. וע' שעה"צ סקט"ו שהבין בדעת המג"א דדוקא כשמברכין על הכוס איכא ברכת בעה"ב.

שם. ברכת האורח, ויהיו נכסיו ונכסיו.

בנו על נת"י מינכן כי כוונת האמר"נ להשמיט רק ונכסיו. ומשו"ה הוקל להם מדוע א"א ברכת האורח בשבת, ולא דמי לשאר ברכות כמו מי שברך, כיון שמשתף עצמו בברכו נחשב כבקשה (וכ"כ בהשלמות עמ' תריג). וכך בעמ' ק כתבו 'עד כאן א"א בשבת וי"ט'.

אמנם באמת הוא חידוש עצום וצע"ג שנקטו שלא לומר בשבת ברכת האורח [שהוא דינא דברייתא בתלמודא], ללא שום מקור (!) וכנראה התבססו על הנהגות הגר"א ש"א הרחמן כו' ואילך, אבל מי יימר דקאי על ברכת האורח? ושתי סברות בדבר לאמרו (ולית ביה משום תחינות בשבת): הא' שהוא ברכה ולא בקשה (וסברתם שכולל עצמו, שפיר יש לפקפק בה, ובהשלמות הנ"ל נקטו בלשון פשיטא כו', ולא מובן מאי פשיטא). הב' שהוא טופס ברכות, דכשיש ברכת האורח הוא חלק מברכה רביעית, וכדמוכח מל' הרמב"ם (שהביאו בעמ' צט), ומי יימר דהגר"א פליג עליו בהגדרה זו [ואין ראיה

מהרחמן שאינו אלא מנהג להוסיף דברים. ובאמת נראה שהיה מן הראוי להעמיד ברכת האורח מיד אחר אל יחסרנו, והסיבה שבסידור כתובה אחר הרחמן יברך בעל הבית, הוא משום סידורים-ישנים, אבל באמת כמעט בכל ס"י ליתא כלל(!) ברכת האורח, וכבר תמה על כך בדברי חמודות שהובא במ"ב. עכ"פ המחזיר עטרה ליושנה לברך בנוסח הגמ' בודאי הנכון לסדרה מיד אחר ברכה רביעית]. יש לציין כאן לדברי הסמ"ג (עשין כז) וס' המנהיג, שכתבו בשם הירושלמי ותוספתא דדרשו 'וברכת את' לרבות בעל הבית, דילפינן לברכת האורח מקרא, ואף שבפשוט הוא אסמכתא, מ"מ לבטלה בשבת, אתמהא.

קו. בעניין נטלו להריח בו לדעת הגר"א, הובא מח' מ"ב דמש"א וחזו"א.

ע' שנו"א ברכות פ"ח על מתני' דבשמים של מתים ובית הכסא.

קח. בהערה מביהגר"א תיקו"ז.

למה זה "מאידך"? אכן שורה שכינה שם אבל מזיק להיות שם, ויוצא שכרו בהפסדו להיות שם בחינם. ויש ללמוד שפיר ממנהגו של החזו"א ותלמידיו אחריו שאין הולכין לבית הקברות כלל. ולעומת זאת אם יש צורך גדול כהא דמתניתא דמר דגמ' ב"מ פה ב', בודאי נכון להשתטח על הקבר, וכמסופר על הח"ח (דוג' מדרכי אבי) ועל מוהר"ח וואלאזין (אור חדש כת"י) שנשתטחו על קבר הגר"א.

קמו. ק"ש על המיטה, פ' ראשונה בלבד.

הביאו דג' פרשיות הוא ע"פ אריז"ל, וכבר מופיע בכלבו, ובמט"מ שכן נהג רבו מהרש"ל. ולא ציינו שכן דעת רבינו יונה בספר היראה, הובא בב"ח על אתר. ובעיקר הענין, ע' אמר"נ דף ס ב'.

[השמיטו שאר תוספות אר"י, אולי למדוה ממזמורי כמה מצוות ששלל המע"ר, אבל לאידך מה עם שתיקת התלמידים שכאן לא השמיטוה ובודאי נתפשטה בימי הגר"א? ר' על כך להלן לגבי פסוקי קידוש, ובגוף המאמר].

קנד. "ומשמע מלשונו שם דמנחה היינו מנחה גדולה" וכו'.

לא נכון כלל. רבינו לא הכריע והביא ראיה לכל צד. ואדרבה, ממה שציין להמג"א והוא הכריע כמ"ד מנחה קטנה, משמע דהכי דעתו, וכ"כ בספר פסקי הגר"א שם.

שם. בשם רבינו בחיי, ראויה האשה להתפלל כו'.

קדם לו רבינו יונה באיגרת התשובה והוסיף נוסח יהי רצון ע"ז. יש להעיר, האם לדעת הגר"א ראוי לקיים דברי רבינו יונה ורבינו בחיי, דלכאורה יש בזה משום איסור בקשות בשבת ויו"ט.

שם. דעת הגר"א שאמירת כמה מדליקין וכו'.

מקורם מביהגר"א ס"י ע"ר, וכ"כ בפסה"ג שם. אבל לכאורה זה לא נכון. דמש"כ שם בביהגר"א והוא הנכון וכו', אינו מדברי הגר"א רק מבאר והולך לשון המחבר

כדרכו ומסביר טעמו דאל"כ וכו', והוא מדברי הב"י בשם רד"א. אבל כ"ז לטעם הש"ע שאמירתו מטום הדה"נ, אבל לרמ"א דהטעם מפני המאחרים, אדרבה יאמרוה לאחר תפילת ערבית. וע' פסה"ג השלם שם.

קעט דלא כהגהת הגר"א לליפקין.

וכך גם בכמה מקומות בסידור יחסו ההגהות של אמר"נ להגר"א לליפקין (אחינו של הגרי"ס). יש להעיר, כי ההג"ה נדפסה בחצי עיגול, וכתב הגר"א לבריש האמרי נועם כי ההגהות שבחצי עיגול באו אליו כבר עם הכתב יד [והוא כתב הגהותיו בחצי ריבוע], ונראה שם מדברי רי"מ לוריא כי כתבם הג"ר שלמה הכהן ז"ל מוויילנא או הג"ר שמואל מלצאן ז"ל. וקצת נראה יותר שכתבה הגר"ש מלצאן, שמתאימה לדבריו באור חדש [ומביא בספרו אור חדש כמה פעמים כת"י זה].

קפ. נראה דלדעת הגר"א אין לחזן לכרוע כו'.

אינו מוכיח כמובן, די"ל דמעין ז' כז' דמיא ותחילתו כברכת אבות דתקון בה כריעה, ואינו מוסיף אלא מקיים תקנת חכמים. וכ"כ במקו"ח לבעל חו"י דכרוע בה כמו בשמו"ע. וכ"ה בסידור ר' הירץ ש"ץ (משנת ש"כ). ובי'חוקת התורה לר"י בן הרא"ש (נד' בתשו' זכרון יהודה הנדפמ"ח, וראה רבינו אלעזר מטרשקון ס' פ"ה שהביאו ג"כ) כתב בזה"ל: 'זה לי עשרים שנה שאלתי את פי רבותי אם יכול לעקור רגליו בברכה מעין ז' ואם כרוע בה ויהיבין בה דין תפילה, ורפיא בידיהו', עכ"ל. ומב' דיסוד ספיקו האם מעין ז' הויא ברכה או תפילה, ונ"מ לעקירת רגליו דאינו עומד לפני המלך (וע' א"ר דבעינן עמידה דמעין ז' כז'), ולעניין כריעה (שהוא ג"כ משום דדרך הבא אל המלך שמשתחוה כמ"ש בתוס' הרא"ש ור"י בברכות לד א'). ולכא' עוד נ"מ אי פתחינן בא' שפתי תפתח דתקון רבנן לתפילה אריכתא ואף לסיימו ביהיו לרצון כדאייתא בריש ברכות, ולא ראיתי דנים בזה. והנה הגר"א בביאורו כ' בשיטת הגאונים כי תקנת מעין ז' היא להוציא מי שאינו בקי כחזרת הש"ץ, א"כ ס"ל דהר"ל דין הפילה. ושפיר בעיא כריעה.

ועיין בצו"א ח"ז סי' כ"ג שהעיר על הגר"ש דבילצקי זצ"ל שכבר עמד במדוכה זו הגרי"ז שטרן בזכר יהוסף ח"ב סי' צ' [תשו' להגר"ע אלטשולר בעל תקנת עזרא. ועיי' לו בספרו תיקון דרך החיים]. אבל באמת שלא העלו שם ארוכה לשיטת הגר"א בסי' נ"ו. אבל דברינו הנ"ל בשיטת הגר"א אמרנוה.

קפב. ברכת הבנים.

מה מקוה? ומה פשר "לא מצאנו התייחסות" וכו' כשפורש בעלי"א שלא בירך אלא בעי"כ האחרון.

שם. "מנהג אשכנז לקדש בביהכנ"ס אפי' שאין אורחים אוכלים שם"

מה למנהג זה ולסידור הגר"א? וכי כל פסקי ומנהגי הרמ"א הובאו בסידור, כמו בדרך החיים. זה יותר מתאים לסידור מכון מורשת אשכנז. אלא שנטשטשו הגבולות.

[גם בעמ' רנב לגבי פסוקים קודם קידושא רבה, כתבו "ע"פ מנהג אשכנז הקדום א"א פסוקים" כו].

קפג. שלום עליכם.

מה מקורו? בפרט שזה בקשה ומ"ש מרבין העולמים שמנעו מלאומרה. וגם אם זה קדום נאמר התקבל כבר כמו שכתבו על היעב"ץ. (עכ"פ חזינן דמוהר"ח נהג הכי ורק השמיט ברכוני מטעם בקשות למלאכים).

קפד. ויכולו מתוך הכתב כשמוציא אחרים.

ראוי להביא כמקור לדבר זה אחד מיוחד מבית מדרש הגר"א, הגר"ר שמואל אביגדור מקארלין, תנא תוספאה, שכתב כן בחידושי הלכות על הל' פסח והגש"פ (וארשא תרנ"א, דף כד), בהל' קידוש שם. וכן כתב בתשו' שלו שאילות שמואל (בסופו כלליות שמואל סוף כלל הדל"ת). אמנם יש לדון בזה מכמה אנפי ואינו מכרח, וכבר כתבו בזה כמה.

יש גם לציין, כי לדבריהם יש לחזן האומר קדושה לומר פסוקי 'קדוש' ו'בורך' מתוך הכתב כיון שמוציא בהם הציבור שא"י לענות, ע"י משכנות יעקב אר"ח סי' ס"ז (וע' מ"ב סי' קכ"ה סק"ה בשם ס' היכלות). [וע' טור סי' מ"ט בשם הרא"ש ובבהגר"א סי' תר"צ סי"ז].

קפה. ושוהה כולו וכו', ומשמע שדעתו וכו'.

זה חידוש לפרש דעת הגר"א כן, ולכאורה אין בו טעם, שהרי שיעור השתייה הוא מלא לוגמיו, ולא "רוב כוס" דנימא לכתחילה בעינן כולו. ולמה התעלמו מהרנ"ה שכו' שהוא משום חיוב מצוה, ואף שלא הביא המקור לזה, מ"מ מפורש הוא בטור בסי' רצ"ט בשם רבותינו והוא מפרקי דר"א פ' כ'. אמנם באמת דברי הגר"א שפתיו ברור מללו בסי' קפ"ב "ועוד דמלא לוגמיו דוקא בדיעבד כמ"ש המקדש כו' לוגמיו יצא ועסי' תע"ב", עכל"ק.

רלב. לגבי יה"ר קודם ברכת החודש.

מפורש בשערי רחמים דאין אומרים אותו לדעת הגר"א. והיה גם ראוי להעתיק כאן דברי ערוך השולחן סי' תי"ז ס"ט. [וגם במנהגי החת"ס כתב שלא אמרו אצלו היה"ר, וכן רבון העולמים בליל שבת]. וע"ע בנשמת חיים סי' כ"ג שנשאל הגר"ח ברלין ז"ל על ברכת החדש, ועיי"ש על יקום פורקן, וברין שמיה.

רלו. נט"י קודם מוסף.

הביאו מנחלת אבות, אבל הוא לא כתב כן בשם הגר"א, ואין דעת הגר"א בזה ברורה. יש בצוואה זו דברים רבים המנוגדים לדעת הגר"א, ויש אשר רוח הגר"א חופפת עליהם, וצ"ע. וע' בהלכות הגר"א ומנהגיו סי' ב'.

רנב. פסוקים קודם קידוש.

היה ראוי להביא ל' ערוה"ש סי' רפ"ט: "ויש שאומרים קודם הקידוש פסוקי 'זכור את יום השבת', ויש שמתחילין 'על כן ברך' אם כי הוא באמצע הפסוק, דאין כוונתן

להפסוק אלא להקדים דברים, וי"א מזמור לדוד ד' רועי וי"א פרשת בזיכין, אבל מגמ' שם מוכח להדיא שלא אמרו שום דבר ורק פתחו בברכת הגפן ושתו [דאומר שם ר"א איקלע וכו' מכדי כל הברכות בפה"ג אמרי ברישא וכו' גחין ושתו ע"ש ובזיכין בארנו בסי' רפ"ג שאינו נכון לאומרה קודם חצי היום ע"ש וכן ראייתי בילדותי לגדולים שלא אמרו כלום קודם הקידוש הזה]. עכ"ל. [כידוע, כשמזכיר גדולים, מבית מדרשו של הגר"א והגר"ח הם].

ובעיקר פשיטותם שלא אמרן הגר"א [וכפיה"נ דימוה לפסוקים קודם ספיה"ע ברכת לבנה וכיוצ"ב ששלל במע"ר], ראה לעיל לגבי ק"ש שעל המטה. ובגוף המאמר.

סיבה לאמירתם. ע' סנה' קא א' כל הקורא פסוק בזמנו מביא טובה לעולם שני' ודבר בעתו מה טוב, ופרש"י 'בזמנו על המשתה כגון שהוא יום טוב ונוטל כוס בידו ואומר עליו דברי הגדה ופסוקים מענינו של יום מביא טובה לעולם'.

רנב לחם משנה.

בהנהגות הגר"ח מכת"י ר' ישראל העלליר, נתפרסם לאחרונה (מוריה תשרי תשע"ט), מובאת הנהגה חדשה בשם הגר"א, כשאין ככרות שלמות אפשר ליקח פרוסה לחם משנה. [עד עתה היתה ידועה מהנצי"ב בשם חותנו מהרי"ץ].

רסו. השמיטו ברכי נפשי, מע"ר.

פלא שהעלמו ממזמורי שיר המעלות. ומ"מ הדפיסוה להלן עמ' תט על פי שמועה כי עשה סדר שמחת בית השואבה.

שב. הבדלה מיושב כו'.

רק כששותין כולם מהכוס, כפי טעמו של ביהגר"א. ובשל"ה דנוהגים שלא לשתות, אבל ממע"ר משמע שנתן לאשתו. אבל לשאר המסובין משמע ממע"ר ובהנהגות הגר"ח דאף בקידוש לא נתנו, וע' פסה"ג השלם סי' רע"א.

ובעיקר הסתירה האם הגר"א ישב בהבדלה, ע' אגר"ח ח"ה ס"כ דאכן לא ברורה דעת הגר"א בזה, וע' מ"ש בישרון ל"ח עמ' תרנב ואילך.

שג. מסתכל ואח"כ מברך.

בס' זה ושו"לחן הביא הגרש"ד מהגר"א בתיקו"ז יב א' דמ' דמברך ואח"כ מסתכל.

שה. בהערה, משתיקת תלמידי הגר"א...לא היו שותקים...

לשיטתם הלכו בזה, ודחקו דברי העלי"א. וראה במאמר בפרק על שתיקת התלמידים.

שו. הלל כמו ק"ש בדקדוק.

ע' ש"ע סי' ס"א סכ"ב "אף בפסוד"ז ובתפילה צריך לדקדק בכך. הג"ה. וה"ה הקורא בתורה בנביאים ובכתובים יש ליהדר", ע"כ. ובביהגר"א שם ס"ק כ"ט "ולא הזהירו על ק"ש אלא משום שמסורה לכל ויש בה יחוד שמים". וע"ע ביהגר"א סי' נ"א ס"ח בשם התיקו"ז.

שכ. בהערה. והגר"א לשיטתו שפסק כו'.

לא מובן השייכות בין פסק הגר"א (בסי' תרמ"ג) דיקדש מעומד בכדי לברך 'לישב' עובר לעשייתו דהיינו הישיבה, לבין פסקו (סי' תרל"ט) דמברכין 'לישב' כל פעם שנכנס אף שאינו אוכל בה ואף שיצא ממנה על דעת לחזור. הגר"א עצמו לא קישר ביניהם, ובאמת אין כל קשר בין שני פסקים אלו.

שלז. ותערב. בהערה.

בפאה"ש אכן נראה דאין משנים כלל כי מה ההבדל בין יו"ט לשבת וחול באר"י דגוי"כ כל יום. אמנם מפורש בדבריו כי עיקר הקפידא בזה הוא על החתימה. והנה לגבי דעת הגר"א בזה, לשון הפאה"ש "וכן אמרו על רבינו הגדול ז"ל שמנע בחול"ל שינוי ברכה זה כמו שינוי ברכה דהמברך כו' בשלום דעשי"ת שאומרים עושה השלום", ולא ברור אם הגר"א מנע כל התוספת או רק החתימה. [והלא בדעת הגר"א עסקינן ולא בדעת בעל פאה"ש].

אגב, כל שמועה זו [על ה'ותערב'] לא נזכרה אפי' ברמז במעש"ר, ואף לא בתומע"ר שמרשימות הגר"י משקלאוו עצמו [בית יעקב תרמ"ד]. ור' לעיל על "שתיקת התלמידים".

שעא. ורז"ה עוד הגדיל.. ברור שהנהגת הגר"א היא כנגד הרז"ה. (וכן כתבו במבוא לגבי פורקן).

ראה במאמר על היחס לרז"ה [א"כ נאמר 'מכלל לאו אתה שומע הן' לשאר שינויו].

שעב. קדשנו במצותך, בהערה.

הביאו דברי אמר"נ מפורשים, וביהגר"א, נגד סתימת(?) מעש"ר. אתמהה. ור' לעיל בהערות על המבוא.

שפד. לא הדפיסו כלל תשליך.

אולי אמר בלא לילך לנהר.

שצט. הושענות בשבת.

ע' אור תורה רכג עמ' לא ואילך (ר' נריה גיטל), שהבין אחרת בביהגר"א. [דברי הסידור, כרובו, מיוסדים על הבנת הגר"ש דבילצקין].

תטו. סדר שמ"ע וש"ת.

לא הביאו אין כאלוקינו וברוך שמך. ואת תתברך ותשתבח הביאו, למרות שמשמעות המעש"ר דלא אמרו בשמח"ת, רק בשמנ"ע.

תיט. וא"א ויתן לך קודם הבדלה, כ"ה בדפו"ש אבל בדפו"ר קודם הבדלה ונראה שהוא ט"ס.

כוונתו, כי לא הבין המע"ר דא"א ויתן לך, הלא כיון שמדליק קודם הבדלה, מה לא יאמר ויתן לך אחר הדלקתו קודם הבדלה. אבל תיקונו גם קשה, מהו זה שהזכיר

שלא לומר ויתן קודם ההדלקה, פשיטא, אם אינו מבדיל קודם ההדלקה למה יאמר ויתן לך. אבל באמת גי' דפו"ר אמת, (וכ"ה בדפוס שצילמו נדפס בסידור והיה לעיני המחבר - שאף הוסיף לה ב' הגהות - ראה בהשלמות עמ' תרא), והכוונה על ויתן לך שאמרו בביהכ"ס ע' במג"א, וע"ז אמר להשמיט היתן לך בכדי שימהרו הציבור לבתייהם להדליק בזמנה. נויש לציין, כי דפו"ש מע"ר, תקצ"ג, הוא נדפס כמתכונתו הקדמונית, דהיינו משנת תקע"ז. ואילו בדפו"ר של מע"ר, תקצ"ב [כ-15 שנה אחר שנכתב], נוספו ותוקנו בו דברים מועטים. הדפו"ר מדויק יותר מהדפו"ש.]

שם. זמן הדלקת נר חנוכה. לשון המע"ר וכו', וגם מל' החי"א והמ"ב כו'.

יש כאן עירוב דברים. ל' המע"ר ברור כל צרכו להדליק בתחילת השקיעה. ומסיים דוהו הסיבה שהדה"צ קודם מעריב, כיון שלא בא זמנה עדיין. אבל אם איחר מלהדליק עד צה"כ או במוצ"ש, מתפללין קודם כמבואר במע"ר רלו. אלא דבעל חי"א נקיט כפסק הש"ע דזמן ההדלקה בצה"כ, ואפ"ה הביא בשם הגר"א דמדליקין קודם ערבית. וזה לא נכון לפי המע"ר. אבל המשנ"ב, אף שלשונו כהחי"א, מ"מ הבין הדברים כהמע"ר וכדבריו בביהגר"א, וכשכתב קודם מעריב הכוונה קודם זמן מעריב, דהיינו בשקיעה"ח. הן מוכח להמע"ר במ"ב ובביאורה"ל.

שם. והנה בביהגר"א בהל' מילה כו'. (במהדורות קודמות כהערה קצרה למעלה בסידור).

כבר העיו כן הגאון בעל בן אריה [אביו של מרן הגרי"ס] בהגהותיו על ביאור הגר"א.

תעו. הגר"ב הכהן מוויילנא כותב ששמע בשם הגר"א וכו' (זה השולחן). ואם קבלה כו'.

כ"ז טעוה. דברי ר' בצלאל הובאו בסוף ספר שלחן הקריאה, וגם האדר"ת ב'תפילת דוד' וב'לוח לא"י' הביא זאת בשמו. זהו חידוש של ר' בצלאל הכהן ולא נאמר מעולם בשם הגר"א. (ובאמת הלשון בשולחן הקריאה קצת מטעה, אבל בדפו"ר מפורש כהאמור).

ולעיקר תמיהתם, שאין מדרכו לחדש וכו'. מה יעשו עם פסוקי קרבן פסח בערב פסח, או זכר לשמחת בית השואבה, או שיר של יום. כפיה"נ כולוהו מדין "מכלל דבעיא דרישה" (סוכה מא א'). ועל טענתם שאין קשר בין קריה"ת וכו', ראה ר"ה לא א' דעבדינן בקריאת האזינו חלוקת הזי"ו ל"ך דומיא דמקדש. ומשם מקורו.

שם. סדר קריה"ת למנחת שבת וב' וה'.

מילאו בדיקנות עשרה פסוקים, ולא התחשבו כלל בסיום דבר רע (כגון: בלק ועקב), וק"ו סליק עניינא נור' לדוג' בפרשת לך לך (עמ' תעח) שסיימו באמצע דברי אברהם לשרה, או בפ' ר' יגש (עמ' תפג) שסיימו ממש באמצע משפט של יהודה ליוסף. אמנם מל' המעש"ר 'שלא לצורך', מבואר דלצורך שרי להוסיף, ומהו צורך, עי' רמ"א סי' קל"ח דיכיון להתחיל ולסיים בדבר טוב, ובביהגר"א שם שהוא מירושלמי פ"ג דמגילה

ומסכת סופרים פי"ב. (וע' במע"ר אות רכט, עד כמה החשיב הגר"א סיום בדבר רע). [והדקדוק שלהם מכת"י סינטי קלוש טובא ונדחה בקל]. והג' אדר"ת בתפילת דוד שלו כתב: "הנה דעת רבינו הגר"א ז"ל שלא לקרות בשבת למנחה ובשני וחמישי יותר מעשרה פסוקים אם לא היכא דסליק עניינא או במקום שא"א מפני הפתוחות והסתומות שא"א להפסיק לפניהם", הרי שפירשה להך 'שלא לצורך' שכתב במעש"ר, לסליק עניינא, ודומיא דהמעש"ר אות קל"ב לעניין חלוקת הז' קרואים. ולכן גם אליבא דהגר"א, אין לדקדק בדיוק עשרה פסוקים אא"כ סליק שם עניינא וגם אינו דבר רע. וכוונת הגר"א רק לאפוקי מה שנהגו לסיים לעולם ב"שני" כמוש"כ בשערי אפרים.

תקיד. בשו"ע פסק וכו' והגר"א בביאורו וכו'.

בביאור הגר"א (סי' תכ"ו) נחלק על הגאונים ופסק השו"ע בצורת חלוקת הקריאה לר"ח (ע"פ גירסתו במסכת סופרים). דעת החזו"א כי אם היה הגר"א רואה דברי הרמב"ן בזה (חי' הרמב"ן נדפסו רק בסוף ימי הגר"א, בשנת תקנ"א), היה חוזר מפסקו. (הרב קלמן כהנא, לחקר ביאור הגר"א, עמ' כ' בהערה בשם החזו"א, והביא שהרב יונה מרצבך אמר לו כן גם בשם הגר"א מלצר. וכ"כ בס' דרך איש דף ט' מהגר"ק בשם החזו"א). [וכך הכריע לדינא בזכרון יהונתן סי' ג']. באז"א במהדורות הראשונות (תשנ"ח, עמ' תסד) הובא בהערה כי "מטו משמיה דמרן החזו"א שאילו היה רואה דברי הרמב"ן לא היה משנה מפסק המחבר". משום מה במהדורות אחרונה (עמ' תקיד תקטו) הושמטה הערה משמעותית זו [בדעת הגר"א גופא, כאמור]. (לדברי הסידור בהשלמות עמ' תרא "גדולי דורינו ההולכים בדרכו עד היום הלא הם הרב מבריסק והחזו"א". אז"א גם מסייע בהנהגות החזו"א בעמ' רנב בהשמטת פסוקי קידושא רבה, ובעמ' תר בהשמטת כי שם ה' אקרא).

תקצב. דבריהם על רנ"ה על נוסח סידור כ"י הגומל.

מדוע ה"ח נזכרו רק ברמז באות ה' לעומת ה"ג המפורטים. י"ל ע"פ המבואר ביהל אור פ' נח, דבאמת חסד הוא קו פשוט והתחלוקתם הוא רק מכת הגבורות (ר"א רוזנבלום נ"י).

תרא. ברור הדבר שהיתה אצלם שגורה וכו'.

ע' מאמר הע' 28. ויש להוסיף, כי קודם צאת המע"ר לדפוס ראשון [תקצ"ב], נכתב כבר בשנת תקע"ז, ונכתבו לו הסכמות שונות. בינתיים כבר נכתבו לו כמה וכמה העתקות, ובכללם עם שינויי הגר"ח שבהסכמתו [כדוגמת זו של ר"א בן הרי"מ, משנת תקפ"ח]. מסתבר יותר כי למדפיסי תפילת נהורא עמדה אחת מרשימות אלו, ולא שהיתה שגורה בפיהם נוסחת הגר"א.